ПОЛИТИЧЕСКИЯТ ЕЗИК

НА РАЗДЕЛЕНИЕТО В БЪЛГАРИЯ

Институт за Социална Интеграция

FRIEDRICH EBERT STIFTUNG

Съставител и редактор:
Стоянка Балова

Издател:
Фондация Фридрих Еберт | Бюро България
Ул. Княз Борис I 97 | 1000 София | България

Основен редактор:
Хелене Кортлендер | Директор, ФФЕ, Бюро България

Предпечатна подготовка и дизайн:
Kiia Design Studio | a part of Alivita Ltd.

Използването с търговска цел на всички,
издадени от Фондация Фридрих Еберт (ФФЕ)
публикации, не е позволено без писменото
съгласие на ФФЕ.

Мненията, изразени в тази публикация,
принадлежат на автора/авторите и не отразяват
непременно позицията на Фондация Фридрих Еберт.

Всички текстове са достъпни онлайн:
http://www.fes-bulgaria.org

София, 2020 г.
ISBN 978-954-2979-73-9

Институт за социална интеграция
Фондация Фридрих Еберт

ПОЛИТИЧЕСКИЯТ ЕЗИК НА РАЗДЕЛЕНИЕТО В БЪЛГАРИЯ

Съставител
Стоянка Балова

София, 2020 г.

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРЕДГОВОР 5

МЛАДИ СРЕЩУ ВЪЗРАСТНИ? ПОЛИТИЧЕСКИЯТ ЕЗИК КАТО ИНСТРУМЕНТ ЗА РАЗДЕЛЕНИЕ В СЪВРЕМЕННАТА БЪЛГАРСКА ДЕМОКРАЦИЯ
– Борис Попиванов 9

РАЗДЕЛЕНИЕТО „СТОЛИЦА–ПРОВИНЦИЯ“ ПРЕЗ ПРИЗМАТА НА ПОЛИТИЧЕСКИЯ ЕЗИК НА УПРАВЛЯВАЩАТА КЛАСА
– Галин Дурев 29

РАЗДЕЛЕНИЯТА В БЪЛГАРСКОТО ОБЩЕСТВО: „КОМУНИСТИ“ И „АНТИКОМУНИСТИ“ ПРЕЗ ПРИЗМАТА НА НАРАТИВА ЗА РАЗРУШАВАНЕТО НА БИВШИЯ ЦАРСКИ ДВОРЕЦ В СОФИЯ
– Герасим Петрински и Иван Петрински 57

ЕВРОСКЕПТИЦИЗЪМ СРЕЩУ ЕВРОИНТЕГРАЦИЯ – ПОЛИТИЧЕСКИ ТЕЗИ НА РАЗДЕЛЕНИЕТО
– Нели Стефанова 85

ОПАЗВАНЕТО НА ОКОЛНАТА СРЕДА – ДИСКУРСИВНОТО ПОЛЕ НА РАЗДЕЛЕНИЕ В СЪВРЕМЕННАТА БЪЛГАРСКА ДЕЙСТВИТЕЛНОСТ
–Стоянка Балова 112

„РАЗКАЗЪТ“ ЗА МАЛЦИНСТВАТА В БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА КРИТИЧЕСКИЯ ДИСКУРСИВЕН АНАЛИЗ
– Теодор Славев 133

ЗА АВТОРИТЕ 153

ПРЕДГОВОР

Настоящият сборник представя основни насоки и теми на разделение на българското общество от страна на политическите елити, които нерядко водят до противопоставяне в отделни негови кръгове и общности.

Разработката събира на едно място автори с различна експертна оценка, които анализират и очертават в дълбочина корените и съвременните проекции на политическия език като инструмент за разделение в българската действителност.

В изданието се разглежда разделението между млади и възрастни. Представена е теорията за ейджизма като идеологизирана дискриминация спрямо младите и възрастните в обществото. С помощта на структуриран преглед на медийно-политическия дискурс в България е представена накратко ситуацията с разделението между млади и възрастни в годините на демократичната трансформация. Сборникът включва още анализ на разделението по оста „столица – провинция". Изследвани са речи на основни политически говорители, при които ясно се откроява линията на разделението. Изведена е тенденцията, че този език се е превърнал в инструмент на различни елити, целящи увеличаване на своето влияние на гребена на мощната популистка вълна. В редовете намира място и разработка на противостоенето между „комунисти" и „антикомунисти" в българското общество, което продължава да намира често неочаквани проявления. Разгледан е и един частен, но засега неизследван аспект на това противопоставяне – съдбата на бившия софийски царски дворец. В сборника са предложени както утвърдени, така и авторски прозрения в тълкуването на постановките и разбирането на причинно-следствените основания за възхода на европейския скептицизъм като опозиция на основната европейска интеграция. Евроскептицизмът и евроинтеграцията са разгледани в съпоставка на тези и аргументи, което позволява да се отбележи, че еврокритичните настроения не са просто еманация на тяснопартийни и реакционни нагласи, а

се формират по метода на логическото опровержение на тезите на идеалистичната евроинтеграционна идеология. Освен това, разработката включва анализ на разделението по отношение на опазването на околната среда. Представя езиковия портрет на българските политически представители в актуални моменти в обществено-политическия аспект от последните пет години в полето на екологията. Анализиран е и езикът на съвременния екопротест, като са представени основни техники на комуникация и убеждение чрез визуални послания. В изданието намира място и вечната тема на разделение в българското общество, тази по отношение на малцинствата. В статията се поставя фокус върху социалните, икономическите и политическите предпоставки (и цели), скрит зад създаването на образа на малцинствата като „виновни" за неслучването на редица резултати от националпопулистки формации и политици. Обърнато е внимание на ново говорене във връзка с олигарсите – нов „разказ" за мощно икономически и властово малцинство.

Материалите са подредени по азбучен ред – по първото име на автора, като по този начин се цели да се предотврати противопоставянето и приоритизирането на дадени теми, като по-важни от други.

Всички исторически преломни епохи или времена, всички мащабни обществени катаклизми, преобръщащи тотално пластовете на публичния живот на хората, се съпровождат от огромни изменения в сферата на политическите езици, които реално присъстват или влияят върху социалните условия и обществения ред. Това се дължи на обстоятелството, че езиците, в това число политическите езици, са не само важни канали и средства за описание и тълкуване, а и изключително значими инструменти за конструиране, контролиране и разделение на обществото. Сборникът се издава във време, когато българското общество се намира пред поредния катаклизъм, който доведе до промяна в публичния живот и навиците на обществото – време на пандемия. Време, когато българското общество повече от всякога има нужда от обединение и общи действия в бор-

бата с коронавируса. Във време като днешното, всякакви опити за разделение чрез политическия език биха били пагубни за крайния резултат.

Тук е мястото да изкажа своята специална благодарност на всички автори, които приеха поканата и допринесоха със своето експертно виждане по темата за политическия език на разделението и на екипа на Института за социална интеграция, който застана зад това начинание. Специални благодарности на Мария Петрова за подкрепата и търпението, както и на целия екип на Фондация Фридрих Еберт – Бюро България, които ни се довериха и ни предоставиха възможността този сборник да се превърне в реалност.

Стоянка Балова
съставител

МЛАДИ СРЕЩУ ВЪЗРАСТНИ? ПОЛИТИЧЕСКИЯТ ЕЗИК КАТО ИНСТРУМЕНТ ЗА РАЗДЕЛЕНИЕ В СЪВРЕМЕННАТА БЪЛГАРСКА ДЕМОКРАЦИЯ

Борис Попиванов

Резюме: Настоящата статия стъпва на теорията за ейджизма като съвкупност от идеологически мотивирани възгледи и практики на дискриминация спрямо младите и възрастните в обществото. Политическият език изпълнява ролята на инструмент за възпроизвеждане на вековни патерналистки нагласи. С помощта на структуриран преглед на медийно-политическия дискурс в България е представена накратко ситуацията с разделението между млади и възрастни в годините на демократичната трансформация след 1989 г. Аргументирани са изводите, че българската реалност възпроизвежда ейджистки стереотипи, подхранва конюнктурните им политически употреби и налага абстрактното разбиране за нормалност, по отношение на която младите и възрастните могат да бъдат третирани като отклонение.

Ключови думи: България, възрастни, ейджизъм, млади, политически език

1. Ейджизмът – от езикова към социална реалност

Преди повече от половин столетие Джак Уайнбърг е екоактивист и привърженик на новата левица в Съединените щати. Като студент по математика в Калифорнийския университет добива известност с участието си в серия протести и стачни действия. Най-голяма популярност обаче му носи обаче едно импровизирано интервю пред „Сан Франциско Кроникъл" от ноември 1964 г., в което заявява, че лозунг на неговото движение е да не вярват на прехвърлилите 30 години („Don't trust anyone over 30"). Тази крилата фраза ще обиколи света и ще стане оръжие в арсенала на бурната 1968-а. Бунт на младите срещу конформизма на възрастните? И досега спорят

върху значението на онова хаотично и повратно десетилетие. Именно в онази епоха, само че през 1969 г., Робърт Н. Бътлър, американски психиатър и по-късно първи директор на Националния институт за стареенето, изковава термина ейджизъм. Авторът ни напомня, че вече сме добре запознати с расовата и класовата дискриминация, но подценяваме една друга много сериозна форма на фанатизъм: „възрастовата дискриминация или ейджизма, предразсъдъкът на една възрастова група спрямо други възрастови групи". Въпросният ейджизъм според Бътлър описва субективния опит, заложен в масовата представа за поколенческо прекъсване. Културните нагласи само го усилват. Различните възрастови групи взаимно укрепват недоверието си една към друга. „Младите може и да не вярват на никого над 30, но онези над 30 може и да не вярват на никой по-млад"[1] .

Уайнбърг, без да е теоретик, не желае по-възрастните да се месят в мобилизациите на младите и да им натрапват своите ценности, схеми и интереси. Бътлър, без да е активист, се притеснява по-скоро от избуяващите в нашите динамични общества дискриминационни нагласи срещу по-възрастните. Ейджизмът включва и двете. Социалната психология го свързва с понятието за възрастова стигма. Така двете направления на ейджизма са интерпретирани като социални конструкции, обозначаващи юношите (младите) и хората от третата възраст като непълноценни членове на обществото. Обществото се самоутвърждава в своята пълноценност, определяйки кои не се вписват в нея[2]. Разделения между поколенията са съществували винаги в човешката история. Те са неизбежен спътник на безкрайния процес по възпроизводство на живота. Едва в изминалия половин век, обаче, започваме да ги теоретизираме и осмисляме като значим социален проблем. Причината се крие в характера на историческата промяна и навлизането на (западния) свят в неговата късна модерност. Петър-Емил

1 Butler, R. (1969), "Age-ism: Another form of bigotry", The Gerontologist. 9 (4), pp.243–246

2 Градев, Д. (2010), Стигма и личностна биография, София, Изток-Запад, с.159-180.

Митев подчертава, че възрастовата дискриминация, според която неравнопоставеността на възрастите е естествено състояние, е идеологическа парадигма с хилядолетна давност. Ейджизмът е своеобразно „продължение" на този доскоро доминиращ патернализъм, продължение, станало възможно едва когато патернализмът е бил принципно оспоре и обществата са надраснали патерналистката фаза, но отделни нейни съставки са се съхранили в конфликт с антидискриминационните тенденции[3]

Да разгърнем още малко темата. Теорията за ейджизма не отрича биологичния факт, че има различни възрасти, нито еднопосочността на възрастовата промяна, която всички живи същества следваме – от по-ранна към по-късна. Тезата е, че ролята на възрастите в обществото е продукт на социално конструиране, на съвместно създаване на значения, при което възрастен и млад отразяват и определени очаквания и стереотипи[4]. Разнообразни инструменти правят възможно това „производство на смисли", а езикът е безспорно един от най-важните. Бътлър споменава културните нагласи и дори привежда примера с израза старомодни (old fogeys), често асоциран с възрастните хора и неспособността им да бъдат в крак с изискванията на времето. По-съвременни изследователи обобщават, че в качеството си на продукт на културата езикът е резервоар от идеи за описание на външни групи (out-groups). Полученото езиково кодиране на дискриминацията на практика обслужва властови неравенства – не само на една раса над другите или на единия пол над другия, но и на представителите на една възраст над принадлежащите към други[5]. В литературата доминират анализите върху дискриминацията над третата възраст и нейните езикови реализации.

3 Митев, П.-Е. (2004), Ейджизъм: идеологически нагласи и психологически предпоставки, В: Методиев, Калоян (съст.), Ейджизмът като проблем (отношения между поколенията), София: Общество за нова България, с. 17.

4 Mautner, G. (2007), Mining large corpora for social information: The case of elderly, Language in Society, 36(1), pp. 51-72.

5 Ng, Sik Hung (2007), Language-Based Discrimination: Blatant and Subtle Forms, Journal of Language and Social Psychology. 26(2), pp.106-122.

Отдавна е направено заключението, че езикът формира действителността и конструира значението на късната възраст по „преобладаващо негативни“ пътища[6] . Тази гледна точка, може да се каже, е консенсусна в теорията. Обзорът на наличните изследвания от един 30-годишен период подхранва такъв извод: „Един от най-разпространените начини, по които ейджизмът съществува и присъства в нашето общество, е посредством езика. Изборът на думи, които употребяваме, е доказано добър показател за представите в едно общество относно неговите по-възрастни членове“[7]. А какъв е изборът на думи? Ердман Палмор[8] (опитва да докаже, че нашият език насажда ейджизма по всякакви начини, с конкретните думи, с техните производни, с дефиниции, с конотациите на думите и изразите, със синонимите и антонимите, с контекстите. Той предлага да отворим Тезауруса на Уебстър от 1985 г. и да разгледаме поместените в него синоними на думата стар (old). Проверката сочи, че от 75 синонима цели 57 имат негативно звучене (от типа на изхабен, западнал, изостанал и пр.), а едва 3 могат да се нарекат позитивни – почитан (venerable), зрял (matured), опитен (seasoned). Още по-неутешителна става картината, ако излезем от самите думи и преминем към колокациите, към най-често срещаните словосъчетания. Почти винаги позитивният заряд идва с младостта – млад по дух, млад по сърце, млада кожа. Контекстът на старостта е упадъкът.

Езикът като изражение на културата повлиява и на политическите контекстуализации на различните възрасти. Ето още един цитат по темата: „Езикът се използва в политическата литература, за да положи вината за социалните проблеми върху онези, които търпят техните последици. Сякаш „възрастните“ са група хора, които правят заговор,

6 Nuessel, F. (1982), The Language of Ageism, The Gerontologist, 22(3), pp. 273-276.

7 Wilkinson, J.. and K. Ferraro (2002), Thirty Years of Ageism Research, in: Nelson, T. (ed.), Ageism: Stereotyping and Prejudice against Older Persons, Cambridge & London: The MIT Press, p.341.

8 Palmore, E. (1999), Ageism: Negative and Positive, 2nd edn., New York: Springer, p.89.

за да прехвърлят тази тежест върху „нас“[9].. Авторът фактически ни предупреждава, че обичайното политическо говорене, колкото и невинно да ни се струва, прехвърля проблема от болната глава на здравата. Първо създаваме трудности на старите поколения, а после се оплакваме, че те изпитват трудности, с които ни вредят на нас.

Настоящата статия тръгва от очертаните изходни предпоставки. В обществото съществуват нагласи на отхвърляне или пренебрегване на определени възрастови групи (по-младите и по-възрастните), които наричаме ейджизъм и които се отличават, първо, с проникване във всички социални сфери (вкл. политиката), второ, с потенциал за създаване и усилване на напрежение и разделения между групите (свързан с представите за „нормалност“ и „полезност“), и трето, с перформативност на непосредственото им въздействие (с други думи, със способност от език да произвеждат практическа реалност). Тази концепция може да се провери чрез примера на политическия процес в България след 1989 г., т.е. в годините на демократична политическа система и съответстващи ѝ базови права на индивидите и норми за защита от дискриминация. Стереотипите спрямо млади и възрастни се проследяват чрез основни образци на политическа комуникация през този период, а също така могат и да се конкретизират чрез три случая на езиково функциониране на ейджизма. Средата, в която възникват и се утвърждават тези стереотипи, наричаме медийно-политически дискурс.

2. Стереотипите спрямо млади и възрастни в българския демократичен контекст

Българската демократична трансформация обикновено се асоциира с конкретна дата – 10 ноември 1989 г., когато пленум на Централния комитет на тогава управляващата Комунистическа партия освобождава дългогодишния партиен и държавен лидер Тодор Живков. Продължилото над три десетилетия управление на Живков впечатлява – повече от

9 Bytheway, B. (1995), Ageism, Buckingham & Philadelphia: Open University Press, p.60.

всеки друг държавен глава в модерната българска история. В момента на свалянето си той е навършил 78 години. Над половината от най-близките му партийни съратници, членовете на Политбюро на партията, също са прехвърлили 70 и имат стаж от антифашистката съпротива по време на Втората световна война. Тенденцията към застаряване на комунистическия елит е отдавнашна и не е характерна само за България. Тя добива известност с понятието геронтокрация – власт на старите. Ето защо политическата борба в първите месеци и години на постсоциализма е пропагандно експонирана и в ейджистки категории, като отхвърляне на старата гвардия и отваряне на политиката към по-млади поколения. Амбицията на новопоявилата се антикомунистическа алтернатива е да представи себе си като защитник на новото, модерното, европейското, младежкото срещу застоя, на който се предполага, че ни е обрекъл комунистическият режим. Младите въплъщават надеждата за по-добро бъдеще. „Комунизмът си отива", както пожелава една от песните на промяната, но преди да си е заминал окончателно, оставя в наследство възрастни хора, обитаващи рухналия замък на Ancien Régime. Идеологическата конфронтация е пусната по пързалката на възрастовите метафори. Комунизмът е старата идеология, която подлежи на отмиране, а демокрацията (в началото на прехода е още рано да говорим за дясно, консервативно, християндемократическо) е младата, която е във възход и предстои. „Времето е наше". Следователно може да се приеме, че добре познатият кливидж комунизъм-антикомунизъм се утвърждава и през призмата на разделението възрастни-млади, обобщено в ценностно натовареното противопоставяне минало-бъдеще. Разбира се, динамиката на конфликта не засяга само тягата на възрастните към миналото, но и тази на младите към хаоса. Огледалният прочит на процесите вменява на младежкото нетърпение за промяна агресивност, арогантност, безотговорност, примитивност. На образа на червената бабичка е противопоставен образът на синия лумпен. От едната страна имаме неадаптивност към новото, а от другата – деструктивност към старото. Получава се сякаш според възрастните дървото има

смисъл да живее единствено в корените си, докато според младите изобщо не са му нужни корени. Двата образа са обединени от своята безплодност – единият вече не може да роди нищо, а другият може само да убие роденото.

Този двоен ейджистки феномен е политически и партийно оцветен, но изразява по-общи представи за напрежението между поколенията от актуалната междупартийна конюнктура. Политическият залог го радикализира – установено е, че сред стратегиите за политическа комуникация в българския преход преобладава езикът на омразата[10]. Само че в основата му стоят по-дълбинни тенденции на демографска трансформация, водещи до чувствително застаряване на населението в страната.

Образът на възрастните е обогатен политически с няколко основни елемента. Общият им знаменател е носталгичността. Това са хора, които гледат назад, не приемат реформите, не разбират или не искат да усвоят потребностите на деня. Последиците са многообразни.

На първо място, възрастните са разглеждани като все по-съществен дял от електората, и в този смисъл като имащи все по-голямо влияние върху изборните резултати. И тъй като младите избиратели са по-малко на брой, а и далеч по-рядко гласуват, поради което са най-пасивната група пред урните[11] (, създава се внушението, че възрастните избират вместо младите какво бъдеще да имат самите млади. По-грубо казано – присвояват перспективата на новите поколения, затварят ги в капана на собствените си възгледи, отчуждават ги от политиката, а по такъв начин ги дезинтересират от съдбата на България и стимулират емиграцията им. Синтезиран израз на страховете от електорална доминация на възрастните е многократно отправяният призив в хода на предизборни кампании: Спаси България! Скрий личната карта на баба си! Макар и в периферията на политическия живот, възникват партии, ратуващи за въ-

10 Александрова, Д. (2012), Тенденции в политическата реторика на българския преход, Реторика и комуникации, 2(3).

11 Митев, П.-Е. и С. Ковачева (2014), Младите хора в европейска България. Социологически портрет 2014, София: Фондация Фридрих Еберт, с.151.

веждане на възрастов ценз в упражняването на активно избирателно право (като Народното социално движение през 2013 г.). И в немаргиналните политически пространства, обаче, възрастните понякога встъпват в ролята на електорална заплаха.

На второ място, поради своята относителна многобройност на фона на генералната съвкупност на населението възрастните са схващани като все по-голяма тежест върху нормалното функциониране на социалните системи. Солидарният принцип тихомълком е пренебрегван в реториката на различни правителства. Напротив, натрапва се възгледът, че възрастните са своеобразни клиенти (и то – неплатежоспособни) на публичното здравеопазване и общественото осигуряване. Логиката е обърната – не пенсионерите са тези, които в миналото със своите данъци и осигуровки са издържали държавата и затова тя им е длъжна на тях в годините на тяхното оттегляне от активна дейност, а те са длъжни на държавата, че постоянно намира средства за тях. Понякога това е изразено под формата на недоволство от претенциите на възрастните – както в знаменитото изказване на финансовия министър Иван Костов от 1992 г. за алчните старци, изпълзели на припек. Друг път социалната защита е представена като великодушие, а не като задължение – в редовните обещания на различни министър-председатели за бонуси и подаръци за пенсионерите по Великден или Коледа.

На трето място, на възрастните е оспорено правото да участват активно в политическия процес на избираеми длъжности. Тук, повече отвсякога, възрастта спира да бъде само биологична и се превръща в социална категория. По-късната възраст е предел, символизиращ немощ и ограничена компетентност. Интерес представлява кампанията за президентските избори през 2006 г., в която двама от кандидатите търпят критики изключително във връзка с възрастта си. Най-смазваща е атаката срещу десния кандидат Неделчо Беронов, тогава председател на Конституционния съд и навършил 78 години[12]. Масови са откровените прогнози, че ако бъде избран, не би могъл по

12 Вж. напр. Методиев, К. (2012), Поколения и възраст в политиката: Бъл-

биологични причини да завърши мандата си. Оценката на политик като Петко Симеонов за него е потискаща: Възрастта и залезът на никого не прощават. Но ето че и един от съперниците му, едва 66-годишният Петър Берон, е принуден да се оправдава срещу рецептата на медиите, че президентът трябва да е млад, богат и силен с обяснението, че бил душевно млад. Младостта е желаното състояние. От възрастния политик се очаква или да слезе от сцената, или да претендира, че е съхранил нещо от младежкото в себе си. Доколкото има качества, те могат да произлизат единствено от младежкото наследство, а не и от зрелостта на годините. Парадоксално формулирано, старият политик е приемлив само ако докаже, че е млад. Нещо повече, дългият стаж в политиката също се възприема като старост по силата на известния пейоратив за старите муцуни. Политическият език обозначава така онези политици, които познаваме от миналото и чиито опит, познания и мъдрост нямат значение. Обикновено казваме, че те нищо ново не са научили и нищо старо не са забравили. Презумпцията по отношение на тях е, че са омръзнали, изхабени и износени. Но вредата им не се изчерпва с невъзможността за ново съдържание, за наливане на младо вино в стари мехове. Те са в състояние да компрометират всяка нова инициатива със самото си присъствие. Дори бегъл поглед в интернет-търсачките разкрива опасенията на политици и медии, че стари муцуни могат да овладеят (и респективно съсипят) всички новоизгряващи политически проекти – на столичния кмет Стефан Софиянски, на журналиста Николай Бареков, на шоумена Слави Трифонов. Стари муцуни са подозирани в регулярни намерения да контролират (и досъсипят) и стари проекти като Българската социалистическа партия или Съюза на демократичните сили. Венецът на възрастовите метафори вероятно се полага на израза политически динозаври, с който визираме видни политици от ранните етапи на българския демократичен преход като Ахмед Доган, Иван Костов, Георги Първанов. Асоциативният вектор в преценката на техните действия е очевиден. Те принадле-

гарският преход, Велико Търново: Фабер, с.36-38.

жат на отдавна приключили епохи. Те са и стари, и страшни. Те обитават политическия Джурасик парк, от който искаме да се освободим.

На четвърто място, възрастните са интерпретирани като бариера пред промяната. Те са онази спирачка, която не позволява на добрите управленски решения да се случат и така поемат отговорността за недобрите обществени резултати. В редица случаи политиците освобождават от себе си вината за недомислени реформи или неадекватни начинания и я прехвърлят върху съпротивата на старото, на статуквото. Емблематичен пример в това отношение е вербалното поведение на един финансов министър, Симеон Дянков. През 2009 г. той нарича учените от Българската академия на науките феодални старци, които „си стоят там и събират заплати". Неговата версия обременява с възрастов аргумент обвинението в некомпетентност и нереформираност. Старците са онези, които не вършат работа. Те принадлежат на миналото и по-конкретно на епохата на сталинизма, разминаваща се с високите стандарти на западните научни центрове. Старците следователно акумулират двойна вина – намират се не само „назад", но и „встрани" от правилните образци на действие. Българският преход популяризира метафората скелети в гардероба, с която назоваваме нещата от миналото, възпрепятстващи постиженията ни днес. Скелетите, както се оказва, не са единствено неудобни тайни, но и хора, на които се приписва отрицателно въздействие върху движението напред.

По редица причини младите поколения имат по-позитивен имидж в политическия език на българската демокрация. На специалистите по политически комуникации е известно, че думи като младост и модерност винаги са на мода. Независимо от това, ювентофобският ейджизъм също си пробива път в медийно-политическия дискурс. Преходът, както отбелязахме, започва с големи надежди за бъдещето на младите. На тях публично е завещано отложеното щастие на техните родители – да преживеят онези прекрасни моменти, които родителите им не са успели сами да преживеят заради ограниченията на кому-

нистическия режим. Логично е, същевременно, младите постепенно да бъдат възприети като емблема на настъпващите нови времена, с всичките плюсове и минуси на посткомунистическия капитализъм с българска специфика. Така се открояват няколко елемента от образа на младежта в политическото говорене – неопитност, алчност, измамничество.

Неопитността на младите е изтъквана във всякакви контексти, но особено когато става дума за политически позиции. През 1995–1996 г. един от лайтмотивите на кампанията срещу тогавашния министър-председател Жан Виденов засяга именно неговата неопитност. Критиците първоначално не поставят под съмнение добрите му намерения, но настояват, че поради младостта си проявява инат и се вслушва в неправилните съветници, поради което редовно взема грешни решения. Младежката неопитност е равносилна на политическа непълноценност. Младият човек в политиката (в случая Жан Виденов) има нужда от съветници, а не знае как да ги подбира. Младият човек в политиката е и политически непълнолетен и както в монархиите има нужда от регенти (какъвто израз се използва спрямо Румен Овчаров и Румен Петков при управлението на Сергей Станишев).

Младите хора се третират и като група, която няма реална преценка за собствените си способности и драстично се самонадценява. В медиите често срещаме възмущения от високите заплати, за които току-що завършили млади хора без трудов стаж претендират пред работодатели. Доклад на „Делойт“ от 2018 г. твърди, че „младите хора не се чувстват подготвени за работа, но искат високи заплати“. През 2019 г. Институтът за пазарна икономика заключава, че „младите хора у нас не работят, защото имат нереалистични очаквания за доходите“. Цитатите могат да се умножат, но водят в една и съща посока, – че говорим за поколение, на което недостига реализъм, но пък има в излишък претенции. Управленският елит охотно използва създалото се внушение, за да отхвърли от себе си отговорността за незадоволителното положение на младите на пазара на труда

и честата им трудова миграция в чужбина. Тезата на властта често пъти звучи така: „създаваме нужните условия, но младите искат повече, отколкото заслужават“. Мързелът и готованството стават популярни клишета в описанието на този възрастов сегмент.

И не на последно място, младите неведнъж са схващани като група, склонна към заобикаляне на честността, към загърбване на всякаква етика. Назовавана е чалга поколение с елементарни и дори мутренски представи за печеленето на пари. Лишена от възпитание, склонна да прекрачи границите на „общото“ в своя изгода, приемайки „престъпването“ като „норма“. Ярък пример с дългосрочни политически и медийни последици е феноменът с т.нар. калинки в държавната администрация, по името на една изпълнителна директорка на Държавния фонд „Земеделие“, поела поста през 2009 г. 29-годишна с фалшива диплома. Недоверието в почтеността на младите хора в политическия процес има и по-далечни корени и също е родило специален израз – царски юпита. Така колективно са обозначени млади български специалисти, учили и работили в западни държави и върнали се в родината през 2001 г., за да заемат висши управленски постове при мандата на Симеон Сакскобургготски. Надеждите, че именно те, необременени от социализма и прехода, ще вдъхнат модерна европейска струя живот на българската политика, са попарени от разочарования и масови убеждения, че всъщност единствено са обогатили себе си. Образът на младите постепенно загубва позитивните си измерения. Възниква парадоксалното убеждение, че обществото прави каквото може в името на младите, но в никакъв случай в името на тези млади, които наблюдаваме пред себе си.

Българската посткомунистическа трансформация създава достатъчно плътен контекст на негативни настроения и към възрастните, и към младите. В изминалите десетилетия те се сдобиват и с ефектни езикови изражения. Ще опитаме да навлезем по-дълбоко в темата, като илюстрираме езиковото разделение във връзка с млади

и възрастни през призмата на три случая. Нарочно се спираме на разнопорядкови случаи, позволяващи оптимално разширяване на панорамата – дискурсите на една организация, на един политик и на една ситуация.

3. Три случая на езиково експонирано разделение

БСП и червените бабички. Вече споменахме, че дългогодишното пребиваване на левицата във властта и застарялото ѝ ръководство активизират пропагандния образ на стара партия, затънала в миналото си и неспособна да излезе от него. През 1991 г. БСП чества 100-годишнината от учредяването си. Това внушително историческо постижение в други случаи навярно би изглеждало като позитив, но в условията на двублокова конфронтация в годините на прехода е „опаковано" негативно. Столетницата е възприемана като отломка от безвъзвратно приключил строй, която обаче продължава, неизвестно докога, да обитава и настоящето. Ейджистката атака ражда ответна – защитна – реакция. Във вътрешнопартийния дебат възрастните симпатизанти първоначално са асоциирани с идеализъм и честност за разлика от някои по-млади функционери, които се отдават на кариеризъм и печалба. В това се състои и метафоричният аргумент на главния редактор на партийния всекидневник „Дума" Стефан Продев, когато през 1995 г. говори за червените бабички и червените мобифони. Само че управленските екипи, мотивирани и от външните нападки срещу високата средна възраст на електората, се ориентират към по-буквален прочит на младостта като цел на промяната и на старостта като символ на стари практики, подлежащи на превъзмогване. БСП изпада в положението неизменно да доказва, че не е толкова стара, в смисъл на отживяла времето си, колкото изглежда. В противовес на червената бабичка партията издига претенцията, че непрекъснато се подмладява, особено по линия на младите си по възраст ръководства. Подмладяването и обновлението се превръщат в ключов лайтмотив на публичните ѝ кампании. И те биват натрапвани в режим на опровержение на твърденията, че

зад младите надничат старите (разбирай: зад неопитните – лошите). Даже по време на членството на България в ЕС, когато БСП е международно легитимирана като нормална европейска лява партия, дискусиите, свързани с нея и кадровата ѝ политика, неизменно гравитират около този висящ въпрос. През 2007 г., преди първите за страната евроизбори, се внушава, че БСП издига „предимно млади лица, без познатите от близкото минало соцдейци". Участието на БСП в местния вот от 2011 г. е характеризирано недоброжелателно като кадрил на стари муцуни. Парламентарните избори от 2013 г. минават под знака на тезата, че старите лица са пратени в заслужен отдих, макар че пак напират да командват. През 2016 г., в навечерието на поредни парламентарни избори, висш представител на БСП предупреждава, че партията няма намерение да излъчва в листите си вечни депутати. Вечни – нека се разбира стари, омръзнали, лишени от динамичност, почиващи на отдавнашни лаври. В навечерието на самия вот партийното ръководство тръби, че това ще бъдат първите избори без стари лица. Публичният реторически реверанс към нашите опитни кадри, които не са забравени, всъщност уплътнява същата концепция. Опитен става синоним на стар, на вечен. В партията звучи триумфалната оценка, че председателката е прекършила старите муцуни. През 2018 г. една от изявените фигури на БСП, Георги Пирински, обобщава, че разделението млади-възрастни се е превърнало във „вредно направление" от дейността на лидерката. А година по-късно, през 2019 г., самата лидерка Корнелия Нинова ретроспективно заключава, че съществено усилие на нейния мандат е било да утвърди „процеса на промяна, обновление с млади, нови лица", което всъщност е провокирало „съпротивата" вътре в самата партия. Разделението млади-възрастни е представено като битка за оцеляване и възход. Езиковите метафори често предизвикват противоположни асоциации и така допълнително усложняват и без това сложната публична визитка на партията. БСП търпи обвинения (и вън от своите редици, и в тях), че е партия на пенсионерите и едновременно предава ин-

тересите на същите пенсионери с участието си в процеса на формиране на олигархичен капитализъм в България. БСП се гордее със своите възрастни членове, носители на опит и традиция, но паралелно разглежда подмладяването като еднозначно прогресивна тенденция и свързва старите на официални позиции само с миналото. Амбициите за повече младежки образ понякога срещат в медийното пространство иронични коментари, че „столетницата изпъва бръчки“ или „отива на лифтинг“, а в самата партия възбуждат разсъждения на най-високо равнище, че „конят е стар и болен, на места дори куц, а някъде дори няма кон“, въпреки че този кон все пак „може да изведе страната на ново ниво“.

Бойко Борисов и материалът за избори. Образът, който създава и отглежда през първото десетилетие на XXI век главният секретар на МВР, по-късно столичен кмет, Бойко Борисов, е на отмъстител, на възмездител, на човек, призван да разчисти „авгиевите обори“ на прехода и да наложи справедливост след превърнатите в еталон за корупция стари партии БСП, СДС и ДПС. Борисов иска да бъде възприет в ролята на носител на новото срещу старото и компрометираното, поради което и повтаря, че формираният от него ГЕРБ е млада партия. По такъв начин постепенно около фигурата на този политик израстват три типа послания. Първото е борба на новото срещу старото. Тук новото в класическата опозиция измества младото. Ценностната йерархия прогрес-регрес отново е очевидна. Показателен пример е словото на Борисов пред български емигранти в Чикаго от февруари 2009 г., добило популярност като „изказване на човешкия материал“. Там столичният кмет посочва, че срещу ГЕРБ стои „основата на населението в България“ и я конкретизира – цигани, турци, пенсионери. Последните са интерпретирани като пасивна безсубектна сила в ръцете на старото, на екскомунистическата партия („с цялата си глупост, носталгията и младостта ги води“). Малцинства, застаряло население, миграция водят дотам, че „материалът, който се явява на избори или можем да избираме като кадри, никак не е голям“. Второто послание третира възрастните

като виновни за финансовите трудности на страната. Така например Борисов открива кампанията си за изборите през 2013 г. със събитие в Пловдив, на което оповестява, че пенсионерите са изяли фискалния резерв. Въпреки последвалия скандал и внесените уточнения твърдението му отговаря на една по-цялостна линия на оправдаване на съществуващите проблеми с непреодолими обстоятелства. Борисов разделя и владее. Той подсказва, че ако не са били отишли милиарди за увеличение на пенсиите, други групи от обществото са можели да почувстват благодатния ефект от политиката му. Така стигаме до третото послание, визиращо възрастните като тежест. Бюджетните ограничения са обосновани за Борисов не защото не иска да помогне на хората в криза, а защото му се налага да издържа онези в по-късна възраст. На пресконференция от февруари 2020 г. той резюмира позицията си: Ще стискаме, за да имат пенсионерите. Отново се подразбира, че ако ги нямаше възрастните, за които сме длъжни да се грижим, засегнатите от негативните икономически процеси биха могли да бъдат компенсирани. Възрастните се превръщат в елемент от играта с нулева сума, която Борисов рекламира на публиката. Изразена грубо, тази игра е синтезирана в хипотетичното питане: от възрастните ли да вземем, за да дадем на вас. Или възрастните печелят, или другите. Трето положение не се предвижда.

Коронавирусът и сухите съчки. Разпространението на заразата от коронавирус в началото на 2020 г., разгърнало се до мащабите на глобална пандемия, засяга и България. В страната са взети сериозни ограничителни мерки, предизвикали разгорещени обществени спорове покрай необходимостта и адекватността си. След като по цял свят медицинските специалисти поне първоначално са единодушни, че болестта атакува много по-тежко възрастните хора (назовани рискова група), възникват идеи за таргетиране на мерките специално във връзка с тях. Здравно-санитарните мерки на държавата са въведени на солидарен принцип и обхващат цялото население, независимо от възрастта му, с единственото изключение на пенсионерския час за посещение на магазини. Но в медийно-политическия дискурс се

натрупват признаци на разделение, при което е подчертан особено уязвимият статус на възрастните и последиците му върху останалите. На първо място, излизат обяснения, които подчертават, че възрастните не само са подложени на по-голям риск и по-често умират, но и това е естествен процес, с който трябва да се съобразим. В свое интервю от май 2020 г. инфекционистът Атанас Мангъров твърди, че високата смъртност от коронавирус в Италия и Испания се дължи на високата средна продължителност на живота там. Има повече възрастни и затова повече умират. Изразът, използван от специалиста по адрес на тези хора, е особено изящен: сухите съчки. В България, настоява Мангъров, сухите съчки ги няма и не можем да очакваме пик на смъртността. Доколкото асоциираме споменатия израз с нещо вече безплодно и неспособно да роди живот, което се отстранява, за да растат спокойно дърветата, излиза – без да вкарваме заключението в устата на специалиста, – че положителният аспект на българската ситуация се изразява в това, че пенсионерите умират по-млади, съответно не натоварват излишно здравната система. На второ място, възрастните са предмет на обвинения в недисциплинираност. На редовните брифинги на оперативния щаб за борба с епидемията през пролетта на 2020 г. журналисти неведнъж повдигат въпроса, че хората на млада и активна възраст са отговорни и спазват всички предписания на карантината, докато онези в третата възраст ги нарушават и излагат на опасност себе си и другите. Не закъсняват препоръки за пълна изолация на възрастните. И на трето място, звучи и тезата, че младите в страната страдат заради възрастните. Противоепидемичните мерки са нанесли тежък удар върху националната икономика. Появяват се предложения те да бъдат отменени за работещите и запазени за пенсионерите. За да има икономика, мястото на възрастните е по домовете. Веселин Марешки, лидер на парламентарната партия „Воля“, още в началото на април 2020 г. дава решение: „Трябва да се изолират възрастните хора, а младите да се тестват и да работят, защото икономиката много ще пострада“. Уязвимостта на възрастните е експонирана като спирачка пред стопанското възстановяване.

Коментарите за пълна изолация внушават, че трябва да оценяваме солидарността според финансовата ѝ изгода, и ако не е изгодна, да я прекратим. Под различна форма отново имплицитно изплува идеята за вина на възрастните, че населението изпитва социални и икономически затруднения.

4. Младите и възрастните като проблем за „мнозинството"

Наблюденията, изложени по-горе, не обхващат проблемната ситуация в нейната цялост. Необходими са допълнителни теоретични и емпирични изследвания, за да стигнем до по-голяма прецизност и дълбочина. Публичният дебат в България има свои, често променящи се акценти. Важни аспекти на ейджизма, сред които дискриминацията на пазара на труда, остават в неговата периферия.

Обобщенията са рисковани, но нека опитаме да ги скицираме.

В медийно-политическия дискурс младите и възрастните са интерпретирани като групи, които нямат ясно изразен, забележим или признат актуален социален потенциал, свой недвусмислен принос за развитието на обществото. В тях виждаме по-скоро колективни образи (социални конструкции), на които не можем да имаме пълноценно доверие. Скептицизмът към добавената им стойност е явен. От тях не очакваме решения, а най-вече проблеми – дори с най-добри чувства. Те функционират реторически в своя страдателен залог – трябва да бъдат подпомагани, насърчавани, коригирани, издържани, възпирани, запазени. Приема се, че обществото следва да върви напред, макар че възрастните му членове най-често вървят назад, а младите вървят встрани. Неолиберална атомизация е проникнала навсякъде. Социалните групи не са ценност сама по себе си, а единици на икономическа ефективност. Обществото не е единство в многообразието, а сбор от елементи, между които в кризисни ситуации се налага да избираме.

Медийно-политическият дискурс се съобразява с утвърдени клишета за младите и възрастните. Така да се каже, плува по течението. Възрастните обикновено са асоциирани с тежест, с бреме, със спирачка. Езиковият ейджизъм

кореспондира на социалните обяснения. Спорът не е с какво допринасят възрастните, а колко ни струват, разбира се, не само финансово днес, но и перспективно като присъствие утре. Младите, отново по традиция, са натоварени с по-положително значение, но то е в много висока степен абстрактно, а реално излиза силно надценено. „Действителната" младеж е натоварена с твърде много недостатъци и не съвпада с „желаната". Доминиращите езикови практики не формират собствени тенденции, различни от очакваните. Медийно-политическите говорители не конструират съзнателно собствена позиция, а предпочитат да употребяват в своя изгода вече конструираните; действат реактивно, а не проактивно, тактически, а не стратегически.

Не изпъква пряко противопоставяне млади-възрастни. Имплицитната представа, която се възпроизвежда в публичното пространство, е за обществото като нормалност. Една или друга група може да се отклонява от тази нормалност, включително по възрастов признак. Но тя не противостои на друга група, а на „нормалната" съвкупност. Младите срещу останалите (които не са млади). Възрастните срещу останалите (които не са възрастни). Говорителите обичат да подхранват една своеобразна мажоритаристка идентичност, отъждествяване на своята гледна точка с тази на мнозинството. Мнозинството, по презумпция, е съставено от работещи, можещи, знаещи, успяващи, активни. Младите и възрастните невинаги са такива и затова закономерно са подложени на критики. Политиката и медиите вървят по линията на минималното съпротивление. Езикът е политически инструмент за разделение. Езикът, насочен срещу младите и възрастните, изглежда и лесен инструмент за разделение. Когато липсва сериозна, промислена политика спрямо младите и възрастните, езикът просто подхранва илюзорната политика на очевидностите. И докато Уайнбърг призовава младите да не вярват на никого над 30, а Бътлър предупреждава, че по-горните възрастови групи няма да вярват на никого под 30, по-близо до днешния ден май е Бътлър. С уточнението, че сега нито младите, нито възрастните, а онези между тях, сякаш демонстрират най-голямото недоверие.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

1. Александрова, Донка (2012). Тенденции в политическата реторика на българския преход. Реторика и комуникации, 2(3).
2. Градев, Дончо (2010). Стигма и личностна биография. София: Изток-Запад.
3. Методиев, Калоян (2012). Поколения и възраст в политиката: Българският преход. Велико Търново: Фабер.
4. Митев, Петър-Емил (2004). Ейджизъм: идеологически нагласи и психологически предпоставки. В: Методиев, Калоян (съст.), Ейджизмът като проблем (отношения между поколенията). София: Общество за нова България. 15-36.
5. Митев, Петър-Емил и Сийка Ковачева (2014). Младите хора в европейска България. Социологически портрет 2014. София: Фондация Фридрих Еберт.
6. Butler, Robert N. (1969). "Age-ism: Another form of bigotry". The Gerontologist. 9 (4): 243–246
7. Bytheway, Bill (1995). Ageism. Buckingham & Philadelphia: Open University Press.
8. Mautner, Gerlinde (2007). Mining large corpora for social information: The case of elderly. Language in Society, 36(1): 51-72.
9. Ng, Sik Hung (2007). Language-Based Discrimination: Blatant and Subtle Forms. Journal of Language and Social Psychology. 26(2): 106-122.
10. Nuessel, Frank H. (1982). The Language of Ageism. The Gerontologist. 22(3): 273-276.
11. Palmore, Erdman B. (1999). Ageism: Negative and Positive. 2nd edn. New York: Springer.
12. Wilkinson, Jody A. and Kenneth A. Ferraro (2002). Thirty Years of Ageism Research. In: Nelson, Todd D. (ed.), Ageism: Stereotyping and Prejudice against Older Persons, Cambridge & London: The MIT Press. 339-358.

РАЗДЕЛЕНИЕТО „СТОЛИЦА–ПРОВИНЦИЯ“ ПРЕЗ ПРИЗМАТА НА ПОЛИТИЧЕСКИЯ ЕЗИК НА УПРАВЛЯВАЩАТА КЛАСА

Галин Дурев

Резюме: В съвременната политика се наблюдават значими трансформации, които несъмнено оказват своето въздействие и върху формата и съдържанието на политическия език. Изпаднал извън всякакви традиционни стандарти, той се е превърнал в оръжие на завземащия нови и нови територии популизъм. Съвременният политически език страда от тежки деформации, предизвикани от негативните явления в развитието на политическия процес. Можем да твърдим, че този език се е превърнал в инструмент на различни елити, целящи увеличаване на своето влияние на гребена на мощната популистка вълна. Това негово превъплъщение обаче го е лишило от най-важната му функция – да е верен и точен изразител на „политическото“.

Ключови думи: политически език, елит, столица, провинциализъм, реторически принципи.

1. Въведение

В нашето съвремие общественото, а в частност и политическото, разделение по линиите на различни разломи се превърна в характерно явление. Всички задълбочаващи се неравенства и изострящи се противоречия са предпоставка за тяхното развитие, като процесът неминуемо оказва своето влияние върху разнообразни аспекти на обществения живот.

В политически план такова отражение ясно може да бъде открито върху политическия език на управляващите класи, намиращи се от различни страни на обществените разломи. Ако преди столетия представата за противостоящия си политически език не е била толкова ясно различима за обществото, то днес политическият език в цялата му

наситеност и пъстрота ни заобикаля отвсякъде. Възприятията ни за действителността са силно повлияни от индиректната информация, която получаваме от средствата за масова информация. За разлика от предходните векове, когато информацията обикновено се е получавала в директна комуникация, то днес ние се информираме за всичко заобикалящо ни преди всичко от източници, които, както никога досега, имат неограничена възможност да са около нас 24 часа, седем дни в седмицата. Разбира се, по този начин се битовизира и профанизира политическият език. Това вече не е онзи език на парламентарните трибуни, на отдалечения елит, който изглежда недостижим в нашето ежедневие. Това е езикът на този гражданин, привидял в себе си политик, който налага всевъзможни теми в обществения дневен ред, който търси популисткия тренд и го въплъщава в своята реч.

Човешката реч има две основни функции – дескриптивна и емоционална. Тези функции, както сполучливо ги определя Касирер, „изразяват човешки чувства или описват обекти или отношения на обекти“[13]. В естеството на речта освен дескриптивен елемент следва да откроим и прескриптивния вектор, който е свързан със заповедите и императивите. По линия на отношението рационална-емоционална реч или още афективна реч, маркираме и спецификата на емотивния фактор с неговия ефект върху речта и писмеността.

Тези две основни функции на речта при нормални обстоятелства са балансирани и си сътрудничат една с друга. Днес обаче се забелязва силна доминация на емоционалната част на речта. За тази цел обикновено се прибягва до дълбоки лексикални операции, които имат за задача промяна на смисъла и значението на думите, на тяхната етимология, като нерядко се стига и до създаване на нови думи, на които се придава специфично значение.

Линиите, разделящи политическия език, могат да бъдат както материални, така и нематериални. Обикновено

13 Касирер, Ернст. Техниката на нашите съвременни политически митове. – Във: Социологически проблеми, 5, 1985, 94.

свързваме различията със словесното изразяване на позиции по отношение на различни идеи, с образователния статус, с характеристиките, присъщи на принадлежността към една или друга социална група, с биологични характеристики. Значително по-рядко обръщаме внимание на възможността различията в политическия език да бъдат географски детерминирани както смислово, така и на базата на начина на изразяване.

Една от най-силно изразените разломни линии, която винаги е била обект на различни изследвания, е тази, разграничаваща столицата и провинцията. От гледна точка на социалните изследвания това отношение също може да бъде анализирано през разнообразна методологическа рамка: политикогеографска, електорална, социологическа, антропологична и др. Всички те имат ясни граници и специфичен предмет. Значително по-претенциозно обаче е да изследваме политическия език на управляващия елит в столицата и провинцията, тъй като тук по-трудно могат да бъдат очертани ясни граници. Елитът е динамична променлива, за която е присъщо вертикално и хоризонтално движение. Като обект на изследване той, а в частност и употребяваният от него политически език, е силно подвластен на външни и вътрешни непредвидими фактори, които могат да доведат до съществени изменения във формата и начина на неговото съществуване.

Без да се претендира за някаква изчерпателност, все пак един преглед на политическия език в достъпните електронни и социални медии през последните няколко години би могъл да ни даде определена представа за характеристиките на политическия език в рамките на едно такова същностно противоречие, като столица–провинция. Нужно е обаче да се направи и уговорката, че подобно точно разделение на политическия елит може да бъде направено изключително трудно, тъй като столицата съсредоточава голяма част от държавния управляващ елит, който в немалката си част има дълбоко провинциален генезис, въпреки че се отнася или самоотнася към столичната управляваща класа.

Трябва да имаме предвид също, че различията в столичното и провинциалното политическо говорене се моделират и от определени разлики между съответни езикови картини или лингвистични пейзажи. Това е свързвано с извеждането на преден план в постмодернисткия контекст на прагматизма, като тук можем да включим и преформатирането на семантиката, лексиката, синонимите и т.н.[14]

Последното уточнение е свързано с тенденцията за обезличаване на политическия елит и претопяването му в поведенческите и речеви характеристики на „средния" човек, моделиран от масовата култура. Ако се занимавахме с тази тема преди сто години, вероятно бихме имали много по-отчетливи различия. Днес обаче, ако погледнем отвъд бюрократичната традиция и терминологичен апарат, все по-трудно бихме могли да открием категорични различия между политическия език на управляващия елит и ежедневния език на все по-популярния „среден" човек. А преформулирано в обратен ред, това значи, че пред този човек вече няма пречка да види в себе си така близкия по поведение и реч политик.

2. Столичността като признак на политическа култура

Преди да вникнем в същността на проблема, следва да направим опит да изясним някои основополагащи предпоставки, свързани с мястото и ролята на столицата в обществено-политическия живот. Идеята за централното място, за идеалния център винаги е вълнувала човешкото съзнание. Тя представлява специален интерес за много науки, а що се отнася до физическото разположение на обекти в пространството – от особен интерес за географията. В много отношения столицата се явява физическо въплъщение на идеята за центъра, т.е. тя е мястото, което има същностно, а в много отношение екзистенциално значение за функционирането на държавната система. Именно като част от държавата, като най-важен елемент от нейната бит-

14 Мизов, Максим. Политическите езици в „прехода" към демокрация. Т.1. Авангард Прима, София, 2019, 13-65.

ност, столицата заема важно място в политикогеографските изследвания.[15]

Няма да се спираме подробно на всички специализирани гледни точки в изследванията на столиците, а по-скоро ще обърнем внимание на косвените последствия върху формирането на характерни черти и специфичен етос, които столицата оказва върху собственото си население. Човешкото съзнание е склонно да формира два идеални типа пространствен център. Първият е географският център, който има две проекции: вътрешна (географският център в рамките на определено пространство) и външна (най-близкият център на дадено пространство с външния свят). Вторият е полюсът на недостъпност, който предполага търсенето на най-защитената точка. Политическата география винаги се е занимавала с въпроса за търсенето на определен център – икономически, демографски, транспортен и т.н. В този смисъл столицата се явява политическият център на държавата. В потвърждение е и латинският произход на думата столица, значещ буквално „глава", т.е. това не е просто център, а център, който притежава политически функции. [16]

Столицата има много функции. Тя е държавен символ, въплъщава идеалния образ на нацията, но и на тази основа създава противопоставянето „столица-периферия". Като център, имащ различни функции и специален статус, който е политически овластен, а нерядко е и сакрализиран, столицата естествено се превръща в полюс при едно подобно противопоставяне с провинцията. На базата на това различие, както вече казахме, с времето се формират специфични характеристики, които засягат множество аспекти на съществуването на населението. Именно така възниква и един особен подвид на държавния политически елит, който умело си приписва столичността като отличителна черта на собственото си политическо битие. Разбира се, в някои държави бихме могли до голяма степен да сложим знак за

15 Окунев, Игорь. Политическая география. Аспект Прес, Москва, 2019, 354-355.

16 Пак там, 355-358.

равенство между националния политически елит и столичния политически елит. Но на много места това не е така и са налице разнообразни и разнородни местни елити, които понякога дори превръщат столичния елит във второстепенна величина.

С какво обаче се отличава столичният политически елит? На първо място, няма как да не бъде спомената характерната за централността изключителност. Политическият център е един, а неговият елит няма как да не бъде предопределен и специален, т.е. няма как да не превърне в своя характеристика всички специфични функции и черти на столицата. На второ място, столицата създава различни условия за живот, образование и развитие. Тя е носител на друг тип политически ценности и култура, тя е прозорец към външния свят, през който елитът създава контакти, обогатява се и усъвършенства своите знания и умения. Голяма част от тези възможности не са достъпни за провинциалните елити, което пък формира техните поведенчески характеристики. На трето място, въпреки политическите различия и индивидуални гледни точки, столичният политически елит формира обособена общност, скрепена от чувството за принадлежност към стоящите най-близо до върха.

Споменатите отличителни белези са идеализирани, предвид направените в началото уточнения, но все пак те се водещи във формирането на политическата култура на „столичността“. Тази култура не е обвързана с географско местообитание, а с вътрешно усещане и чувство за принадлежност. Не са редки случаите, в които дълбокопровинциални представители на местни политически елити успешно се инкорпорират в столичния елит. Обратното също може да бъде забелязано – живеещи в столицата политически дейци, които никога не стават част от този елит. Как тогава да разпознаем тази елитарна подгрупа у нас? Тази задача става все по-трудна поради липсата на устойчиви политически традиции и заличаването на тези, които все пак ги има, поради непредвидимата динамика на политическите представители, краткия и неясен „жизнен цикъл“

на политическия деец, а не на последно място и заради демонизацията на политическото въобще. Вече изглежда почти невъзможно столичността у нас да бъде използвана като признак на висока политическа култура, тъй като парадоксалният на моменти географски и идеен трансфер на елити и случайните политически попадения оказват все по-пагубно влияние на идеята за формиране на ясно идентифициран политически елит, който да е съпричастен към държавното управление. В този смисъл, ако трябва днес да говорим за столичен елит, той по-скоро може да бъде открит частично в структурите на Столична община, отколкото в провинциалните дебри на държавното управление, което е депрофесионализирано, деинтелектуализирано и денационализирано.

3. Политическият провинциализъм и местните елити.

На обратната страна на този политически разлом стои идеята за политическия провинциализъм и местните елити, за които се предпоставят дълбоки различия със столичния елит. Дали такива различия има, или не, дали са ясно различими и чак толкова дълбоки ли са, е съвършено отделен въпрос. Следвайки допусканията на дихотомията „столица-провинция", съзнанието приема, че провинциалният елит е нещо различно, непритежаващо редица същностни характеристики на столичния елит. У нас, още от феодални времена, винаги е имало достатъчно силни провинциални елити, които притежават редица особености и са носители на особена субкултура. Днес, когато бихме могли по-задълбочено да вникнем в това явление, ясно можем да забележим, че функциите и ролята на провинциалните елити следват собствена логика и имат специфичен път на развитие, който също генерира идентификационно привличане, но не е задължително крайната му цел да е интегриране в столичен или национален елит.

С какво обаче свързваме провинциалните политически елити? Трудно бихме могли да наложим шаблон, но общоразпространено схващане е, че те са значително по традиционалистки и консервативно ориентирани, не са до такава

степен политически рафинирани, а често и в по-общ план не са толкова добре подготвени за изпитанията на една стратегическа политическа игра. Отделно, образованието и принадлежността към определена обществена група не са общоприет критерий за инкорпориране към даден провинциален политически елит, а възможностите за „свободен вход" и „случайни попадения" изглеждат по-вероятни. Поради това и причисляването на дадено лице към политическите аутсайдери има в значителна степен по-субективен оценъчен елемент и е по-независимо от обективни критерии.

Провинциалните политически елити в България са доста разнообразни. Някои техни представители са едновременно и част от държавния елит, други се стремят да се внедрят в онази група, която с доста условности нарекохме столична, а трети пък са удовлетворени от своя текущ статус, следвайки вековечния римски принцип, и се опитват да се задържат на ниво, смятано за присъщо за техните възможности. Другото важно понятие, което заслужава внимание, е политическият провинциализъм. То има най-малко две смислови измерения, които изразяват различни явления в историческото и съвременното политическо битие. Всъщност, сам по себе си провинциализмът няма негативен оттенък. Напротив, той е свързан с идеята за регионалното и местното самоуправление, с равномерното развитие на държавната територия и в това отношение той се явява политикогеографско допълнение и противовес на идеята за столичността. В Древен Рим провинциите са поверявани на едни от най-опитните представители на държавния елит, които са излезли от „голямата" политика и следва да приложат своите знания и умения за развитието на провинцията. Други провинциални елити, в лицето на римските федерати, пък били призвани да охраняват границите. Днес обаче политическият провинциализъм е изчерпал своя положителен заряд и дори случайно и непреднамерено споменаване в медиите за n-тия „провинциален лидер" има снизходителен подтекст.

Можем ли тогава да кажем, че столицата „уби" провинцията в политически план или поне, че ликвидира нейните

положителни черти, за да излезе на преден план идеята, че ефективната управляваща класа е патент на „жълтите павета"? Подобно твърдение би било правилно, ако приемем за съотносимо единствено второто разбиране за политическия провинциализъм, т.е. нещо, стоящо по-долу в йерархията на политическите ценности, култура и практика. Политическият живот обаче показва, че местните елити все още не са изцяло подвластни на негативните аспекти на политическия провинциализъм, както и че столичният елит не е изцяло покрит с аристократичния ореол на столичността. Къде тогава е проблемът и защо в началото казахме, че едно ясно разграничение в тази дихотомия става все по-трудно? Макар местните елити и столичният елит да не са напълно хомогенни, макар в техния състав да се забелязват както положителни, така и отрицателни девиации, те вкупом са подвластни на най-мрачните аспекти на политическия провинциализъм: самозабравата, наглостта, арогантността, опростачването на комуникацията и незачитането на елементарни политически правила. В този смисъл се случи обратното – столичността в политиката бе „убита", но не от рефлекса на някаква иманентна дихотомия в лицето на местните елити, а от споделената обща съдба по ретроградния път към залеза на политическото.

4. Кой задава стандарта? Сравнителни езикови образци.

Поглеждайки отвъд хоризонта на разлома „столица-провинция", следва да се опитаме да изясним основните характеристики на средата, в която протичат процесите на това взаимоотношение. Тук, разбира се, няма да се спираме подробно на разнообразните аспекти на социалната среда, живителна за различни елитарни групи, а по-скоро ще акцентираме на някои моменти, оказващи въздействие върху развитието на политическия език на тези групи.

Днешният псевдоелитарен политически език е едно отдалечено, а в много отношения и извратено развитие на езика на аристократичната политика от началото на миналия век. Разбира се, тогава също е имало определени отклонения от общоприетите норми, които са били предмет

на задълбочено изучаване и са целели предизвикването на специален ефект. Процесът на историческо развитие на политиката обаче превърна тези отклонения в отделна норма, която добива все по-голямо влияние в съвременния език на политическата класа. Освен с битовизацията на политиката, изразена чрез свръхконцентрацията в т.нар. Low Politics, това се дължи и на разпространението на популизма, на крайното изостряне на политическите взаимоотношения, както и на всеобщата политическа апатия, която прави възможно „преглъщането" на невероятни за здравия разум политически експерименти.

Съвременният политически език е загубил красотата, изразителността и жизнеността си, станал е по-опростен, по-статичен и по-податлив на обработка и употреба от лица, сравнително непросветени в „политическото". Речта на омразата, остракизмът, бонизмът, празнословието, бягството от аргументация и други подобни явления превърнаха високото политическо красноречие в достоен за Червената книга вид. Тези нови характеристики са иманентна част от елитарния консенсус и в това отношение разломът „столица-провинция" има изключително слабо влияние върху общия фон на пропадането на политическата комуникация.

От много места днес можем да чуем, че езикът и поведението на нашите политици не отговарят на елементарни стандарти на политическото общуване. Но това, за съжаление, можем да го чуем само от лица, осъзнаващи този проблем, които явно са недостатъчно. Правилно, политическият ни елит в голямата си част не отговаря на елементарни стандарти, но това е само следствие. Преди всичко средата у нас в това си състояние не отговаря на елементарните стандарти за нормален и ефективен политически процес. Погледнато от тази страна, профанизацията вече е системна характеристика, която няма как да не въздейства и на политическия елит, който, подобно на съставните елементи на тази среда, вече приема незачитането на правилата на играта за част от нормалността.

Какво обаче е нормалността в политическия език? Кой или какво задава този стандарт? Можем да започнем от ут-

върдената норма на книжовния език, която представлява консервативна система, изменяна сравнително рядко и то не изцяло, а само отделни елементи. Употребата на тази норма е препоръчителна в публичната сфера, но практиката показва, че тя все по-рядко намира своето място в политическия език. Изглежда все по-вероятно в близко бъдеще тя да остане един научен инструмент, езиков еталон, който изглежда все по-несъвместим със съвременните проявления на политическата реч.

На второ място, когато говорим за книжовна норма трябва да имаме предвид, че често тя бива свързана именно със столичната норма. В този смисъл, идеята за столичността е пряко свързана със задаването на речевия стандарт, без значение дали това е изрично нормативно установено или не. Съвсем до скоро у нас бе популярна претенцията на Велико Търново да бъде речевия еталон на книжовната българска норма. Предвид сложните процеси на българското Възраждане и доминиращата роля на възрожденците от централните части на Стара планина и Източна България, подобна претенция не бе пренесена в следосвобожденската столица София. Така на столичния елит е отнета възможността да бъде нормативен езиков образец, а от там и фундамент на нормалността на политическата реч.

Задълбочавайки в темата, следва да обърнем внимание и на реторическите принципи, като част от традиционно утвърдените стандарти на политическия език. Както вече споменахме, те също отстъпват позиции пред съвременните дефекти. Днес бихме срещнали значителни трудности, ако трябва да анализираме една политическа реч с инструментариума на онези реторически принципи, наложили се още от времето на Аристотел. Изключително трудно също е и да видим в класическия му вид триединството между етос, логос и патос, присъщо на високото красноречие. Съвременният политически елит дерационализира речта, а съпътстващия етос доста често е не просто неуместен, а достига твърде неизящните величини на гротеската. Политическият език у нас е загубил голяма част от основата си, лежаща върху утвърдените реторически принципи. Днес

това е езикът на ежедневието, на битовия спор, на силно орнаментирания патос, изразяващ крайно ограничени идеи.

На следващо място, нормалното общуване, без значение в каква сфера на обществения живот, предполага придържането към елементарни човешки принципи, които са предпоставка за успеваемост на комуникацията и взаимното разбиране между страните в комуникационния процес. Тук можем да споменем много поведенчески и речеви шаблони, като добронамереност, умереност, добродетелност, емпатия и т.н., но по-важното е да си дадем ясна сметка, че те вече се срещат все по-рядко не само в България, но и по света. Можем да кажем, че те вече не са съставна част на идеята за правилното политическо поведение, а заличаването им е елемент от процеса на трансформация на политическите опоненти в дихотомията „приятел-враг". Както твърдят американските политолози Зиблат и Левицки: „Когато политическите съперници станат врагове, политическото съревнование се превръща във война и нашите институции се превръщат в оръжие. Резултатът е система, която постоянно е на ръба на кризата"[17]. Речта на омразата и остракизмът са изключително показателни, че подобен процес вече е в ход и на терена на политическия език.

Накрая ще се спрем на посланията, които политическият елит излъчва и ролята им в отношението между елитите. Повече от ясно е, че от съдържателна гледна точка посланието не може да бъде вкарано в рамките на някакъв шаблон, тъй като то е пречупено през субективните представи на политическия деец, през неговата партийна принадлежност и идейна причастност, практиката, опита и т.н. По отношение формата на посланието обаче можем да твърдим, че все пак са налице някои традиционни очаквания: да е ясно и недвусмислено изразено, добре аргументирано, да не е скучно и да може да заплени аудиторията, да е актуално, а не на последно място и да е в състояние да предизвика очаквано политическо действие.

17 Зиблат, Даниел, Стивън Левицки. Как умират демокрациите. Сиела, София, 2019, 216

Средата у нас в немалка степен е заличила тези очаквания, първо, защото никой не очаква това от политическите дейци и, второ, защото те самите не са в състояние да възпроизведат нещо подобно, а и не очакват това от себе си. В по-обобщен вид днес се открояват две крайни тенденции, оказващи сериозно влияние върху съдържанието и формата на политическите послания: бонизмът и прагматизмът.

Първата тенденция ни показва едно привидно зачитане на правилата на играта, уважение към събеседника, елегантност, префинено поведение, преплетени с забележително празнословие, подмяна на значението на думите, употреба на тежки и неразбираеми речеви конструкции и професионализиран терминологичен апарат. Брюкселският жаргон се е превърнал в нарицателно за тази първа тенденция, а предвид своята заразителност той бързо обхвана и голяма част от столичния елит.

Втората тенденция е представена от прагматизма на политическия език до степен приравняване на всеки въпрос до ежедневна битова казуистика. Тук се наблюдава обратният процес: елементаризиране на езика, неговото опростачване, употребата на лесно разбираеми и кратки речеви конструкции, трансформиране на значими теми в битовизми, използване на ежедневен речник с жаргонни конструкции и диалектни форми и т.н. Тази тенденция е интегрална част от разнообразни популистки направления, обединени от своя, макар съдържащ нюанси, общ апел към здравия разум на „народа".

Всички изброени жалони, задаващи различни стандарти при употребата на политическия език ще са ни от помощ при опита за анализ на отделни сравнителни езикови образци, дело на отделни представители на столичния и провинциалния политически елит. Подборът е изключително труден и затова няма претенция за изчерпателност, а по-скоро е обърнато внимание на някои достатъчно значими поради своя институционален статут политически фигури, които са подходящи за целта поради това, че са отклонения от средния тип.

Най-силно доминиращият политически образ в България през последното десетилетие е на министър-председателя Бойко Борисов, превърнал се вече в част от народния фолклор с множество свойски названия. Каквото и да кажем за неговия политически стил, то с голяма степен на вероятност вече е било казвано някъде по различни поводи. За целите на настоящата работа следва да обърнем внимание на факта, че политическият език на Борисов е еманация на прагматичния стил на поднасяне на послания, повлиян от почти всички съвременни негативни проявления в политическото говорене. Основната цел на този стил е постигане на максимална степен на разбираемост от страна на „народа", без да се налага допълваща аргументация на основните тези. Именно поради това и езикът на Борисов е приравнен до този на неговата комуникационна цел. Употребата на думи като „лайно", „мисирки" и „тулупи", изравняването на позициите чрез конструкции като „вие сте прости и аз съм прост"[18], „да си представиме, че са имали сто кебапчета от Брюксел..."[19], „Анна-Мария Борисова я намерих на един разклон..."[20], ясното подчертаване кой командва: „...ако не ви светне червената лампа, аз ще ви светна синя", „Идва ми да взема един чук и да чупя покриви и тераси"[21], „Идвам, виждам и давам още пари"[22] и т.н., са все съществени елементи от прагматичния жаргон на един политически език, който с много усилия би могъл да бъде наречен дори и провинциален.

„Късният" Борисов обаче започва да проявява и известни черти на превъзходство и снизходителност към своите опоненти, а и към другите аудитории, което ясно личи в неговия стил. Тези плахи опити за трансформация и заигра-

18 https://www.youtube.com/watch?v=QXNBMBDAZUY. [cited 09.06.2020]

19 Пак там.

20 https://www.dnevnik.bg/bulgaria/2010/04/20/889657_borisov_slujbite_idvat_pri_men_siadame_i_zapochvat_da/ [cited 09.06.2020]

21 https://www.economic.bg/bg/news/11/idva-mi-da-vzema-edin-chuk-i-da-chupya-pokrivi-i-terasi.html [cited 09.06.2020]

22 https://www.actualno.com/society/borisov-idvam-vijdam-i-davam-oshte-pari-news_397285.html [cited 09.06.2020]

ване с някои форми на псевдобонизъм са дотолкова успешни, колкото са и при дълбоко прагматичния герой на Алеко Константинов преди повече от сто години. „Съветът ми към Румен Радев е..."[23], „Искам да благодаря на свободните медии в България, които със своите разкрития показаха много недъзи"[24], „Разбрах се с Гешев да се размаже всичко, което цапа..."[25], всичко това ни показва, че „късният" Борисов е защитник на свободата, демокрацията, борец с престъпността, споделя демократични ценности, той може да дава съвети към другите институции, но и да нарежда строго, когато се налага.

Политическият език на Борисов се отличава с категорично незачитане на елементарни езикови норми, реч на омразата, ясно изразен остракизъм, вариативно опростяване на езика, понякога до ниво на уличен жаргон и всичко това във формата на крайно прагматични политически послания. Борисов е твърде далеч от високото красноречие и реторическите стандарти, въплътени в триадата етос, логос, патос. Неговото поведение и език обаче вече са се превърнали в собствен стандарт, запазена марка, която е следвана и обогатявана от множество национални и провинциални политически дейци, виждайки в тази марка не толкова нещо, което разбират и смятат за правилно, а нещо, което в техните очи изглежда като формула на успеха.

Какво имаме срещу Борисов от страна на опозицията през последния парламентарен цикъл? Тук можем да поставим във фокуса политическия език на председателя на БСП Корнелия Нинова и на говорителя на Парламентарната група на БСП за България Александър Симов, които са институционализираните фактори, представляващи водещата парламентарна опозиция. Лесно можем ясно да от-

23 https://www.168chasa.bg/article/6717667 [cited 09.06.2020]

24 https://www.actualno.com/topnews/borisov-njama-da-ostane-nenakazan-chovek-za-apartamentite-i-kyshtite-za-gosti-news_745646.html [cited 09.06.2020]

25 https://www.monitor.bg/bg/a/view/borisov-s-geshev-se-razbrah-da-se-razmaje-vsichko-koeto-capa-vyzduh-zemja-voda-video-188786 [cited 09.06.2020]

кроим две взаимнодопълващи се тенденции: на яростен остракизъм и изключително експресивна реч на омразата.

По отношение на председателя на БСП негативните проявления на политическия език могат да бъдат наблюдавани както във вътрешнопартиен план, срещу свои съпартийци, така и срещу политическите опоненти, като е трудно да се прецени, срещу коя от двете групи той е по-яростен. Това произтича и от факта, че един от основните похвати на Нинова е опитът да постави знак за равенство между опозиционните ѝ вътрешни и външни групи. Употребата на етикети като „мафия", „бандити", „шайка" и т.н., особеното театралничене, съпроводено от често неадекватен церемониал и изкуственото фалцетиране на гласа в хода на по-продължителни живи речи и фелдфебелският тон придават на лицето на опозицията образа на идеален популист. Още повече, въпреки че ръководи силно системна партия, Нинова често проявява черти на антисистемен играч. Темата за подобен начин на комуникация с политическите опоненти и обективизирането им като екзистенциална заплаха е подробно развита от Даниел Зиблат и Стивън Левицки, като те подчертават, че това е една от характеристиките на потенциално автократично поведение.[26] В популистката стилистика на Нинова можем да открием значителен брой изказвания, като „Предложих преместване тежестта на партията от върха към общинските партийни организации, които са кръвоносната система на БСП. Поех ангажимент това да стане чрез въвеждане на вътрешнопартийно допитване до всеки член по важни въпроси за партията", „Ангажирах се пред вас да изготвим план за извеждане на България на нов път на развитие, но не в кабинетите на „Позитано", а заедно с широк кръг учени, интелектуалци, младежи, земеделци, малък и среден бизнес, пенсионерски съюзи" или „Но моята представа за морал и достойнство в политиката, за личен пример как се носи отговорност, за модерен европейски политик...", които могат да бъдат използвани като своеобразен шаблон.

26 Зиблат, Даниел, Стивън Левицки. Как умират демокрациите. Сиела, София, 2019, 25-28.

Политическият език на Нинова има шизофренната характеристика на нерафинирана комбинация между миловиден бонизъм и яростен, прагматичен популизъм, като това смислово противоречие често се отразява на нейния етос и логос, което заличава предимствата на свръхекспресивния патос. По отношение на формата езикът на Нинова има някои съществени различия с езика на Борисов, но по отношение на смисъла те ни казват едно и също нещо – това, което според техните представи очаква да чуе генерализираният „народ".

Образец по отношение реч на омразата и политически остракизъм е говорителят на Парламентарната група на „БСП за България" Александър Симов. В електронните медии и телевизията Симов възвръща в употреба в политическия език думи като „ибрикчии" и „подлоги"[27], политическите субективни квалификации са доведени до степен на основно съдържание на отправяните послания, а призивите и намеците за необходимостта от остракиране на политическите опоненти, било чрез натиск за оставка, било чрез обществен натиск или други прийоми оставят впечатлението, че опозицията е забравила, че в демократичните системи единственият съдник за правотата са политическите избори. Общият образ допълва впечатлението, че се следва популистки тренд, който почти изцяло доминира политическия език на опозицията в лицето на БСП. Редица изказвания на Симов, като: „Когато от тази трибуна говорят комунистическите трубадури, хората, които са продавали таланта си на идеи, които толкова много мразят, трябва да дезинфекцираме трибуната след това"[28], са само елемент от негативния микроклимат на Народното събрание.

Еквивалент на Симов в ГЕРБ е бившият кмет на Пловдив Спас Гърневски: реч на омразата, остракизъм, вулгаризми и неспазване на добрия тон. Изказвания от типа на: „Кой скри от българския народ на 26 април 1986 г. за чернобил-

27 https://www.nbox.bg/2020/04/aleksandar-simov-na-gergov-sthe-mubade-po-udobno-v-gerb/[cited 09.06.2020]

28 https://www.marica.bg/balgariq/strashen-skandal-v-parlamenta-simov-skochi-na-garnevski [cited 09.06.2020]

ската авария и не предупреди народа да се предпази? Тогава за номенклатурата от БКП се осигуряваше екологична храна. Питам ви, другарко Нинова, сега или тогава народът бе накаран от Вашата партия да диша рак и да пие отрова?“[29], „Трябва да припомня на Корнелия Нинова, че тези, за които в момента се търси сметка за незаконно имущество, тя е една от тях – с Техноимпекс. Когато крадецът казва „Дръжте крадеца“, трябва да си зададем въпроса, какво те са правили по времето, когато ГЕРБ ги е нямало.“[30] или подвиквания от пленарна зала, като „червени боклуци“[31], са изключително показателни за подобен език, раждащ взаимни антиподи в опозиционните структури.

По отношение на парламентарната реторика следва да отбележим добрата в сравнителен план школа на Движението за права и свободи. Разбира се, трябва да се отчитат индивидуалните качества и особености, но по отношение последователността, стройната аргументация и яснотата на изложението политически дейци като Йордан Цонев и Нигяр Джафер могат да бъдат добри примери. Още повече че тук може да бъде забелязано и придържане към логическите правила при защита на дадена теза, което вече е рядко явление при представителите на основните политически сили, залагащи основно на патосни защити. Можем да кажем, че част от представителите на ДПС в най-голяма степен се придържат към основните реторични принципи и все още не са до такава степен обладани от съвременните тенденции в употребата на политическия език.

Доскорошният заместник-председател на Народното събрание Валери Жаблянов също може да бъде причислен към владеещите словото народни представители. При него също можем да кажем, че се наблюдава добро съчетание на етос, логос и патос. Изказванията му се отличават с логическа последователност, с подходящо ниво на патоса и подобаващо на темата поведение. Въпреки че през по-

29 http://m.focus-news.net/?action=news&id=2743114 [cited 09.06.2020]

30 https://eurocom.bg/new/gurnevski-ninova-e-kato-onezi-koito-kpkonpi-razsledva [cited 09.06.2020]

31 https://www.24chasa.bg/novini/article/7939590 [cited 09.06.2020]

следните години има радикализация в неговия политически език, критическите му изказвания обикновено са в границите на добрия тон и са подкрепени със строга логическа аргументация. Изказвания като: „Защото изворът на непрестанните социално-икономически и политически кризи е неуспешният във всяко отношение социално-икономически модел, който беше създаден в резултат на приватизацията, в резултат на налагането на ултралибералната доктрина върху българския политически и икономически живот“[32]; „Демокрацията е едно, маршировката с факли – друго!“[33]; „Със съжаление отбелязвам, че 28 години от демократичното управление на България, е един проспан, пропуснат период за българската десница. Един период, в който българската десница е готова във всеки момент да се фашизира, но не и демократизира...“[34] и други подобни го превърнаха в един от автентичните леви говорители през последните няколко години, който разчита на рационална аргументация, а не на популистки послания.

Макар и част от държавния политически елит, изброените дотук политически дейци все пак, по различни причини, не могат да попаднат в разбирането за столичен елит с присъщите му бонистки залитания, банален език и субгрупова идентичност. По-чисти образци на столичния политически език могат да бъдат намерени трудно, но все пак можем да посочим такива като Кристиан Вигенин.

Настоящият заместник-председател на Народното събрание Вигенин е класически образец на брюкселската реторическа школа с нейните негативни влияния върху политическия език. Кариерата му като член на Европейския парламент и министър на външните работи допълнително формира в неговия език черти на строго формален, дипло-

32 https://btvnovinite.bg/bulgaria/valeri-zhabljanov-prezidentat-postavi-vaprosa-za-usednalostta-izkljuchitelno-na-mjasto.html [cited 09.06.2020]

33 https://webcafe.bg/vlast/641763126-the-best-of-valeri-zhablyanov.html [cited 09.06.2020]

34 https://duma.bg/vie-se-strahuvate-da-izlezete-sreshtu-dneshnite-fashisti-i-da-otstoite-sobstvenata-si-svoboda-n161425?h=pdfarchive&pdfarchiveId=2888 [cited 09.06.2020]

матичен бонизъм. Достатъчно е да споменем изказвания като: „Заедно с това получихме пълните гаранции, че правата на българите в Украйна ще бъдат защитени и каквото и да се случва те ще са активни и желани граждани“[35]; „Искам в ръководството на парламента да работим в съгласие, но съм готов да се противопоставям категорично на всичко, което противоречи на моите и на БСП базисни принципи – мир, демокрация, свобода, справедливост, солидарност“[36]; „Може би Бойко Борисов не смята, че това е нещо толкова важно, но всъщност съблюдаването на демократичните принципи, свободата на словото, свободата на медиите са ключови елементи от всяка демокрация.“[37] и други подобни, за да придобием ясно впечатление за добре форматирания шаблонен език на Вигенин. При по-задълбочен анализ на изказвания можем да обхванем в цялост аспектите на бонистката реторика: демонстративна толерантност, добронамерено отношение, спокоен и неагресивен политически тон, добри маниери, подхождане с разбиране и стриктно придържане към така наречените универсални ценности.[38]

Подобен образ е и членът на Европейския парламент Андрей Ковачев. Като сравнително типичен представител на понятието за столичен елит, неговият политически език също е силно подвластен на бонизма, но тук баналността и завоалирането на смисъла са издигнати до по-големи висини. Изказвания като: „Електронното здравеопазване ще улесни достъпа до медицинска помощ, тъй като при прила-

35 https://bntnews.bg/bg/a/210562-kristian-vigenin-v-ukrajna-balgariya-podkrepya-suvereniteta-i-teritorialnata-tsyalost-na-stranata [cited 09.06.2020]

36 https://www.duma.bg/kristian-vigenin-be-izbran-za-zam-predsedatel-na-narodnoto-sabranie-n195656 [cited 09.06.2020]

37 https://www.actualno.com/politics/vigenin-bylgarija-trjabva-da-ima-kompleksen-podhod-kym-sysedite-si-news_645376.html [cited 09.06.2020]

38 Стефанова, Нели. Реторика на прехода и политически „бонизъм“. – Във: Преходът и политическите езици. Център за исторически и политологически изследвания, Българска асоциация по реторика, Фондация „Солидарно общество“, София, 2019, 136.

гането му ще пътуват данните, а не пациентът. По този начин пациенти от по-трудно достъпни места ще могат много по-лесно да получат качествени медицински грижи.“[39]; „Аз съм оптимист и смятам, че тази пандемия ще ни направи по-единни. Знаете, че съединението прави силата. Ако някоя страна смята, че в такава ситуация може да се справи сама, то това е погрешно разбиране.“[40] и други подобни са в достатъчна степен клиширани и шаблонни, за да можем да разпознаем в тях силното влияние на формализирания брюкселски език. Известна отлика при Ковачев е, че той все пак е склонен да нарушава добрия тон и да дава политически квалификации спрямо политическите опоненти: „Последиците от комунистическия режим в България са все още много видими. Партията, наследник на БРП (к) и БКП, няма никакво развитие от сталинската епоха досега. Никога не се извиниха за репресиите, за концентрационните лагери, за предателствата спрямо Македония (сталинският слуга Г. Димитров) и Беломорска Тракия (трагичният им комунист Добри Търпешев), за трите икономически фалита и т.н.“[41].

Така нареченият столичен елит има и друг тип представители, за които е характерен силно формализираният административен език. Столичният кмет Йорданка Фандъкова е добър пример, като при нея можем да наблюдаваме добре структурирани изказвания, умереност, следване на определена нормативна логика и придържане към добрия тон. Същевременно, политическият език на Фандъкова не може да бъде определен като възпламеняващ, а по-скоро като банален и скучен, а доста често от отправените послания почти нищо не може да бъде запомнено за по-дълго време: „Темата за строителството на детски градини е най-важната за мен. Строи се ударно според възможностите на града... За мен финансовата тема се решава, но про-

39 https://www.24chasa.bg/zdrave/article/6924222 [cited 09.06.2020]

40 https://www.monitor.bg/bg/a/view/andrej-kovachev-shte-izlezem-ot-pandemijata-po-obedineni-201833 [cited 09.06.2020]

41 http://andrey-kovatchev.eu/post/d-r-andrey-kovachev-enpgerb-partiyata-naslednik-na-brp-i-bkp-nyama-nikakvo-razvitie-ot-stalinskata-epoha-dosega-8700 [cited 09.06.2020]

блемът е с наличието на свободни терени, които да отговорят на съществуващите разпоредби.“[42]; „И по отношение на организацията, и по отношение на свикването – първият ден е проблемен. Днес вече ситуацията е много по-добра. Хората са се ориентирали къде трябва да се движат. Ние отворихме определен брой алеи, защото не може на всяка алея да има полицай или служител, който да следи за спазването на мерките.“[43] и други подобни изказвания съдържат послания, които са по-скоро административно-процедурен коментар на миманса, отколкото ярък и запомнящ се механизъм за стимулиране на политически действия.

Другата институционализирана политическа фигура с характерна столичност в политическия език и съпътстващите я характеристики е председателят на Столичния общински съвет Елен Герджиков. При него можем да наблюдаваме добро съчетание на административен език, бонистка реторика и опити за прагматично политическо поведение. Добри образци са изказвания като: „Много от проблемите в града, които заварихме преди 10 години, вече са в историята. Нашите критерии и взискателност се качват толкова повече, колкото повече се качва и качеството на живот. Всяка градивна критика помага за развитието на града“[44] и „Първо трябва да си зададем въпроса как се постига такъв бюджет. Той е резултат от сериозната работа на администрацията и кмета Йорданка Фандъкова. Работихме усилено за изработването и защитата на европейските проекти. Парите от Европейския съюз не се дават на всеки, който ги поиска, а на тези, които ги заслужат.“[45], които могат да бъдат стилов образец на въпросното съчетание.

---

42 https://www.investor.bg/ikonomika-i-politika/332/a/iordanka-fandykova-stroitelstvoto-na-detski-gradini-e-absoliuten-prioritet--305522/ [cited 09.06.2020]

43 http://epicenter.bg/article/Yordanka-Fandakova--Predstoi-otvaryaneto-na-oshte-parkove-v-stolitsata-/215376/2/0 [cited 09.06.2020]

44 https://bntnews.bg/bg/a/elen-gerdzhikov-beshe-truden-mandat-s-mnogo-predizvikatelstva-i-problemi [cited 09.06.2020]

45 https://www.kmeta.bg/elen-gerdjikov-nashiyat-maluk-parlament-moje-da-bude-primer-za-narodnoto-subranie [cited 09.06.2020]

До известна степен подобен е и езикът на някои провинциални представители в по-големите градове, като кмета на Бургас Димитър Николов, които се опитват да се интегрират успешно в държавния политически елит. Изказвания от типа на: „**Това, че България бе една от първите държави в рамките на Европа, която въведе тези нови мерки и се сформира и Национален кризисен щаб, както и регионални и местни, даде възможност да се готвим много по-отрано**“.[46] и „В много от градовете се промениха фигурите. Даде се възможност за създаване на нови политики.“[47] отразяват именно влиянието на административния език в политическото говорене, а в тези случаи обикновено се губи основният смисъл на посланието.

Известна трудност представлява оценката на влиянието на прекия ангажимент в местната власт върху стиловите характеристики на политическия език на дейци като Фандъкова, Герджиков и Николов. До известна степен бихме могли да твърдим, че техният език е форматиран по този начин заради позицията, която заемат. Такъв е и случая с други, ангажирани в местната власт лица. Същевременно обаче са налице и много примери, в които местната власт не е оказала влияние или не е била в състояние да преформатира политическия деец.

В по-малките общини в страната можем да видим и значително по-сериозни отклонения от нормите. Не са рядкост и случаите, в които политическият език е приравнен до пристанищен жаргон, с откровени цинизми, обиди и т.н. Интересен пример е кметът на община Сопот Деян Дойнов, който благодарение на публичната си реч стигна и до съдебна зала. Духът на родния град на Иван Вазов, един от двигателите на развитието на българския език, явно не успява да повлияе на местния политически елит, защото дори в силно формализираната официална кореспонденция на общината можем да открием изречения, изпълнени със сарказъм и неуместна иро-

46 https://www.youtube.com/watch?v=MyugcxnO5FI [cited 09.06.2020]

47 http://epicenter.bg/article/Dimitar-Nikolov--Dumata-na-2019-g--e--quot-dvizhenie-quot--napred--zashtoto-bez-nego-nyama-uspeh/202151/2/0 [cited 09.06.2020]

ния: „Уважаеми г-н Герджиков, в качеството си на кмет на българската община Сопот съм очарован от Вашето упорство..."[48], „Уважаеми приятели, нямам вина и за това, че лицето Личев (предходният кмет – б.а.) е подписал изключително неизгодни договори, с които е поставил община Сопот на колене... Предлагам Ви да демонстрирате Вашето искрено недоволство на ул. „Христо Маджаров", където живее лицето Личев и да му пращате писма, за да даде своите ценни съвети..."[49] и други подобни, които със сигурност са твърде далеч от стандартите за официална кореспонденция. Освен това, в други изказвания можем да видим конструкции като: „За това, че предпочетох да спазвам клетвата, че съм кмет на всички Вас и да се ръководя от интересите на всички Вас, а не от тези на три-четири търгаши..."[50] или „Не съм съгласен да ми пишете с назидателен тон, все едно, че съм някой от обществениците, които посещават кабинета Ви и които са „постоянно циркулиращи елементарни частици" в пространството, наречено Фейсбук"[51], които остават твърде далечни на стандартите на политическия език и нормите на добрия тон.

Интересен по отношение на политическия език персонаж е и бившият кмет на Хасково Георги Иванов. Образцов представител на политическия провинциализъм, публичните му изказвания като: „Така ще бъде следващите дни. Едни ще казват браво, а други ще казва „Ууу". Да, но тези, които казват „Ууу", ще пасат кравите..."[52] и „Детската градина е възможност. Тя не е задължителна. Детската градина е онова, което обществото предоставя като възможност децата да бъдат през деня, но тези деца, когато са през деня, те акумулират разходи за тяхното ежедневие. А тези разходи някой трябва да ги плаща"[53] са отличителна характерис-

48 Писмо на община Сопот с изх.№ С-4265/5 от 13.10.2017 г.

49 Писмо на община Сопот с изх.№ Ж-29/5 от 20.07.2017 г.

50 Информационен бюлетин. Община Сопот. Декември 2018, 6

51 Писмо на община Сопот с изх.№ С-345/1 от 26.01.2017 г.

52 https://www.youtube.com/watch?v=Fy0mbiJYdtQ [cited 09.06.2020]

53 https://www.haskovo.net/videos/191327/inzh-georgi-ivanov-mayki-2 [cited 09.06.2020]

тика на особен вид смес от политическа самозабрава, грандоманщина и заплашителен тон, изключително присъщи на немалка част от провинциалните елити.

За съжаление, подобно поведение стана запленяващо за голяма част от провинциалните елити, въодушевени от успехите на други подобни образци. За тях са силно характерни бедният речник, употребата на думи, чийто смисъл не е ясен на този, който ги използва, крайна прагматичност на изказа и опити за изравняване с аудиторията посредством свойско поведение, както и псевдобонистки залитания при определени ситуации.

5. България – една голяма политическа провинция

Публичният пейзаж в България ни предоставя за изследване различни образци на политически езици, всеки със своите характерни особености. Какво обаче е общото между всички тях, т.е. има ли общ знаменател, който да бъде тяхна отличителна черта. Ако такъв наистина съществува, то това би дало възможност да приемем за релевантна класификацията на политическия език на столичен и провинциален, но от днешна гледна точка изглежда все по-малко вероятно това да е възможно. След като в „глобалното село" политическата столичност остана в историята, някъде при дворцовите церемониали, пламенните и образцови парламентарни речи, ясните и категорични послания, то не би било далеч от истината да кажем, че политиката се превръща в една голяма провинция.

В своята формална част политическият език също приема нови форми, лъкатушещи между либертариански бонизъм и прагматизъм в стил realpolitik, но те са явно обединение от общия знаменател на изпразнените от смисъл послания, които нито дават решения, нито са в състояние на подбудят към действие. Днешният език на политическите елити е по-скоро констативен, декларативен, завладян от желанието да се угоди на „недоволния народ". Подбуждането на низки страсти и генерирането на политическа агресия, от една страна, и благозвучното приспиване на аудиториите с административни, професионализирани конструкции и прирав-

няване на всяка тема към „общоприети ценности“, от друга, са най-забележителната част от инструментариума на този нов език. Всичко това, разбира се, е за сметка на старата, традиционна политическа прагматичност, която, колкото и налудничави форми да е придобивала в исторически план, все пак е била в състояние да решава проблеми, било то и чрез присъщия ѝ политически език.

Думите на Хераклит „Всичко тече, всичко се променя“ несъмнено са относими и към битието на политическите езици и прекомерната тъга по тяхното минало, въпреки категоричното им превъзходство, не е особено продуктивна. Твърде вероятно е даден забележителен оратор от първата половина на XX век днес да остане напълно неразбран, а в някои случаи да стане и обект на присмех, защото политическата среда вече не предполага неговото съществуване. Тя има нужда от нов език, който противопоставя хората, за да ги контролира, който не се стреми да ги подбуди към действие, а им обяснява розовите краски на нашето съвремие, който не провокира мисъл, а налага шаблон. При социалните промени именно езикът пада пръв в жертва, защото промененият език трябва да е в състояние да обясни новите реалности, и то по начин, угоден на двигателите на социалната промяна.[54]

В преобладаващата си част българският политически елит, с присъщите му празнословие и изместване на акцентите, успешно се интегрира в дебрите на съвременния политически провинциализъм. Правоговорната норма отдавна не е стандарт, а политическото говорене отразява регионалните особености на говорителите чрез диалектното произношение. Няма как да не бъде отчетена и засилващата се тенденция на вулгаризация и профанизация на езика, която в много случаи бива приета с аплодисменти от обществото.

---

54 Александрова, Донка. Маркери на перестроечния новоговор или за новите и стари корени на политическите езици на „прехода“. – Във: Преходът и политическите езици. Център за исторически и политологически изследвания, Българска асоциация по реторика, Фондация „Солидарно общество“, София, 2019, 111-114.

У нас за столичност в политиката отдавна и дума на може да става, а в този смисъл няма основание да говорим и за наличието на разлом между столицата и провинцията по отношение на политическия език. Някои от днешните политически дейци изцяло са битовизирали своя език, съобразно изискванията на средата, а други все още се опитват да поддържат стандарт на що-годе високо красноречие. Обединява ги това, че голямата политическа провинция България има нужда от обяснения за света, а не от действия и в този смисъл вече няма нужда от политическия език, а от езика на политиците. Макар и трудно доловима, разликата е съществена.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

1. Александрова, Донка. Маркери на перестроечния новоговор или за новите и стари корени на политическите езици на „прехода". – Във: Преходът и политическите езици. Център за исторически и политологически изследвания, Българска асоциация по реторика, Фондация „Солидарно общество", София, 2019.
2. Генчев, Николай. Очерци: социално-психологически типове в българската история. Изток-Запад, София, 2019.
3. Зиблат, Даниел, Стивън Левицки. Как умират демокрациите. Сиела, София, 2019.
4. Информационен бюлетин. Община Сопот. Декември 2018.
5. Касирер, Ернст. Техниката на нашите съвременни политически митове. – Във: Социологически проблеми, 5, 1985.
6. Мизов, Максим. Исторически дефилета и пируети на политическите езици. – Във: Преходът и политическите езици. Център за исторически и политологически изследвания, Българска асоциация по реторика, Фондация „Солидарно общество", София, 2019
7. Мизов, Максим. Политическите езици в „прехода" към демокрация. Т.1. Авангард Прима, София, 2019

8. Мизов, Максим. Политическият остракизъм. Авангард Прима, София, 2014.
9. Окунев, Игорь. Политическая география. Аспект Прес, Москва, 2019.
10. Писмо на община Сопот с изх.№ Ж-29/5 от 20.07.2017 г.
11. Писмо на община Сопот с изх.№ С-345/1 от 26.01.2017 г.
12. Писмо на община Сопот с изх.№ С-4265/5 от 13.10.2017 г.
13. Стефанова, Нели. Реторика на прехода и политически „бонизъм". – Във: Преходът и политическите езици. Център за исторически и политологически изследвания, Българска асоциация по реторика, Фондация „Солидарно общество", София, 2019

ИНТЕРНЕТ ИЗТОЧНИЦИ

1. https://www.actualno.com
2. http://andrey-kovatchev.eu
3. https://bntnews.bg
4. https://btvnovinite.bg
5. https://www.dnevnik.bg
6. https://duma.bg
7. https://www.economic.bg
8. http://epicenter.bg
9. https://eurocom.bg
10. http://focus-news.net
11. https://www.haskovo.net
12. https://www.investor.bg
13. https://www.kmeta.bg
14. https://www.marica.bg
15. https://www.monitor.bg
16. https://www.nbox.bg
17. https://www.youtube.com
18. https://webcafe.bg
19. https://www.168chasa.bg
20. https://www.24chasa.bg

РАЗДЕЛЕНИЯТА В БЪЛГАРСКОТО ОБЩЕСТВО: „КОМУНИСТИ“ И „АНТИКОМУНИСТИ“ ПРЕЗ ПРИЗМАТА НА НАРАТИВА ЗА РАЗРУШАВАНЕТО НА БИВШИЯ ЦАРСКИ ДВОРЕЦ В СОФИЯ

Герасим Петрински и Иван Петрински

Резюме: Макар и вече не твърде остро, противостоенето „комунисти“ и „антикомунисти“ в българското общество продължава да намира често неочаквани проявления. Тук се разглежда един частен, но засега неизследван аспект на това противопоставяне – съдбата на бившия софийски царски дворец. Показано е как едно често срещано твърдение „за разрушаването“ на тази сграда или за желанието за разрушаването ѝ, се оказва само мит – всъщност чрез поредица от добре премислени архитектурни, пространствени и градоустройствени решения сградата на бившия царски дворец „пораства“ с повече от два метра, което всъщност я монументализира, превръща я в доминанта на целия площад, оформен пред нея след 1946 г. А що се отнася до намеренията за нейното разрушаване, предвидени в архитектурните и градоустройствените планове между 1945 г. и 1952 г. – оказва се, че всъщност никога властта не е имала сериозното намерение да ги осъществи в действителност.

Ключови думи: визуална реторика, пропаганда, комунизъм, антикомунизъм, София, царски дворец, българска средновековна имперска архитектура, Национална художествена галерия, Институт за етнология и фолклористика с етнографски музей.

Настоящото изследване е посветено на една важна, макар и до голяма степен виртуална, граница в българското общество – тази между т.нар. комунисти и антикомунисти. В основата на това разграничение стои един знаков за най-новата българска история наратив – наративът за периода 1944–1989 г. Доколкото историята е наука със свой

инструментариум, стремяща се по презумпция към обективност, тук не става дума за реконструкция на историческа реалност, а само и единствено за верига от разкази, стремящи се към **вътрешна кохерентност** и насочени към **определени аудитории** (макар и с претенции за насоченост към **универсалната аудитория**[55]).

Медийните изяви на утвърдени и не толкова утвърдени специалисти в областта на историческата наука са поляризирани и едва ли имат много голяма връзка с техните строго научни изяви. Лидерите на мнение в това отношение рядко са учени, макар да се ползват в своята дейност от мненията на такива учени и успешно да прилагат аргумента към авторитета. Последният обаче не заема централно място в медийните изяви – неговото легитимно място е заето от безброй приложения на аргумента към човека, емоционални апели, „аргумент към лошата компания" и други повече или по-малко груби логически грешки, чиято функция е еристичното потвърждение на собствените убеждения и вярвания. Теоретичните спорове на икономическа, политическа и идеологическа тематика придобиват функцията на маска за други разделения в обществото – бедни срещу богати, наемни работници срещу собственици, пролетариат срещу елит, образовани срещу необразовани и т.н. Историята познава много такива „маскирания" – учебникарски пример за това са триадичните и христологичните спорове през ранния период от формирането на икуменичната християнска църква (IV–VI в.), които отразяват в действителност дълбоките културни разлики между различните общности в огромната Римска империя.

Разглеждането на темата за този голям и значим за най-новата история на нашата страна спор очевидно е прекалено амбициозна задача в рамките на една кратка статия. Поради тази причина тук ще се съсредоточим върху един елемент от историческия разказ за „комунистическа-

55 Относно „универсалната аудитория" като виртуален конструкт с огромна убеждаваща сила вж. Perelman, Ch. – L. Olbrechts-Tyteca, The New Rhetoric. A Treatise on Argumentation. Transl. by J. Wilkinson – Pursell Weaver. Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1971, с. 31-35.

та“ епоха, в който намира своето проявление визуалната реторика. Става дума за съдбата на бившия царски дворец в София. Организирането на пространството, и особено на столичното пространство, представлява мощно пропагандно средство, чиято цел е да легитимира нагледно властта, която поражда съответните архитектурни паметници. Неслучайно владетелят строител е един от най-важните топоси във властовия дискурс – този топос вероятно не липсва у нито едно човешко общество. Строителната дейност е обвита в сакралност, намираща приложение в новата столица на фараона Ехнатон (XIV в. пр.н.е.), в храмовия комплекс на атинския Акропол, в амбициозната строителна програма за реконструиране на Рим от I – II в., в строителството на Константинопол, в изграждането на монументалната църква „Св. София“ от император Юстиниан (527–565), в новия столичен град Велики Преслав, построен по волята на цар Симеон Велики (893–927), в издигането и укрепването на Търновград при първите трима царе (1185–1207) от владетелския род на Асеневци, и в още безброй други примери.

Неминуемо, образът на владетеля строител е съчетан със съответния дискурсивен инструментариум. Важно е не само монументите да бъдат видими. За тях трябва да се говори по определен начин, а „осъждането на забвение“ (лат. „damnatio memoriae“) на определен владетел или цяло обществено устройство е обвързано с показното унищожаване на сътвореното от него. Пропагандата прилича на древния двулик римски бог Янус – овластената личност трябва да бъде легитимирана както като строител, така и като рушител в името на бъдещето, а късането с миналото намира своето отражение в премахването на всяко негово физическо проявление. Наследниците на фараона Ехнатон изличават името му от всички паметници и оставят неговата нова столица на милостта на всепоглъщащите пустинни пясъци – това е не по-малко силно пропагандно послание за връщането на стария политеизъм, отколкото са безбройните новопостроени храмове на боговете. За да построи комплекса на Акропола, Перикъл трябва да премахне всички останки от стария, разрушен

от персите храм на Атина Палада. На свой ред всяка нова политико-идеологическа система, която завладява този древен град, се чувства длъжна да промени функцията на Перикъловия храм – така се появяват последователно църквата „Св. Богородица“ по времето на Византийската империя и джамията от епохата на османското владичество.

От гледна точка на горното, дискурсът на българския антикомунизъм не се характеризира с абсолютно нищо ново. Топосът „разрушение“ трябва да се приложи към „комунистическия“ режим, да бъде изграден от парченца истина и лъжа, а топосът „съзидание“ да бъде предициран към двете огледални епохи – преди 9 септември 1944 г. и след 10 ноември 1989 г.

Втората мисия е изключително трудна поради очевидността на разрушението от последните десетилетия. Едва напоследък (т.е. в последните десетина години) и при наличието на съответните икономически условия ролята на „Строителя“ навлезе устойчиво в реториката на българския управленски елит, а магистралите и спортните зали се превърнаха в повтарян до болка аргумент в полза на легитимността на дясноцентристката власт. Докато „съзиданието“ от епохата след падането на Желязната завеса у нас е аргумент, който предизвиква основно повдигане на вежди, демонстрирането на комунистическата разрушителност е лесно за фабрикуване, особено за нуждите на аудитория от антикомунисти. Убедителността на подобни аргументи се повишава не с натрупването на доказателствен материал, както това става в науката; тя нараства със значимостта на архитектурните паметници, които засяга.

Центърът на българската столица със своите постройки и архитектура, със своето съзидание и разрушение, несъмнено е тема с огромен идеологически и пропаганден заряд. Той въплъщава легитимността на институциите от всяка епоха и конструира националната идентичност. Княжеският/царският дворец е средоточието на властта през периода от Освобождението до 1946 г.; той е символ на тази власт.

Монументалното строителство на днешния „Триъгълник на властта“ заедно с вече несъществуващата сграда на Мавзолея на Георги Димитров въплъщава радикалната промяна, настъпила на 9 септември 1944 г. Разрушаването на Мавзолея е, всъщност, идеологически акт на формално скъсване с „комунистическото“ минало. Отношението към дихотомията „съзидание – разрушение“ обуславя разделителната линия между антикомунистите и всички останали и до днес с безкрайните апели за премахване на Паметника на Съветската армия и безброй други паметници от миналото. Изненадващото е, че тези апели не са придружени в особено голяма степен от претенции за ново строителство, обвързано с новите идеологически постулати на новата българска геополитическа ориентация… Вероятно магистралите, спортните зали и новите квартали „за богатите“ в Южна София са достатъчна легитимация в очите на антикомунистите.

Именно поради тази причина избираме да обърнем внимание на наратива (в действителност – на мита) за разрушителността на „комунистическия“ режим по отношение на стария център на властта. В частност – става дума за предполагаемите планове за разрушаване на бившия царския дворец в София.

* * *

Съдбата на софийския бивш царски дворец (днес съвместно седалище на Националната художествена галерия и на Института за етнология и фолклористика с етнографски музей) не е твърде често обсъждана в медийното пространство. В повечето случаи историческото развитие на сградата се охарактеризира с крайни, нетърпящи възражение изказвания (вж. приведения по-долу пример) – като нещо твърде известно, ясно от само себе си. Вероятно именно непознаването на сложната съдба на тази сграда в съчетание с определена пристрастност, а и относителната малозначителност на въпроса, в сравнение с мащабните исторически процеси, е в основата на сравнително слабата обсъждаемост на една от най-забележителните сгради

в България[56]. В този смисъл съдбата на бившия царски дворец е един от най-добрите примери за конструиране на пропаганден наратив чрез феномен, който бихме могли да наречем „историческо вехтошарство" – събиране на парченца информация, които са представяни като абсолютна истина, но без каквото и да било задълбочено познаване на цялостния корпус от материали по темата. Самата сграда на Националната художествена галерия няма особено значение за „антикомунистите". Тя е важна само като проявление на антикомунистическия дискурс чрез конструиране на образа на „другия" – комуниста, превратаджията, необразования, унищожителя на паметници. Разбира се, това не е нищо друго освен проява на обичайната за пропагандата като цяло „двумисъл" (double-thinking, по Джордж Оруел). Паметниците на епохата отпреди 9 септември 1944 г. за радикалния антикомунист са почти свещени – всяко посегателство срещу тях е посегателство срещу българската национална идентичност. И обратно – когато става дума за архитектурни паметници от епохата на „комунизма" (Мавзолея на Г. Димитров, идеите за премахване на Паметника на Съветската армия и на монумента на Братската могила в София), разрушаването им е напълно справедливо и не накърнява историческото наследство по никакъв начин.

Едва ли тук ще се нуждаем от привеждането на значителен брой примери, за да се изясни гледната точка за историята на царския дворец в София в контекста на общите антикомунистически настроения – доколкото ги има – в българското общество през последните три десетилетия. Характерен пример за

56 Вярно е, че като примери за разделителни линии-маркери, тук можеха да бъдат показани далеч по-обсъждани исторически събития и процеси, или пък други недвижими паметници на културата/архитектурно-исторически ценности (според употребявания понятиен апарат в по-старите и в последната редакция на Закона за културното наследство) – Паметникът на Съветската армия, Паметникът „1300 години България", Националният дворец на културата, Мавзолеят на Георги Димитров и още много други. Но това, което отличава, според нас, сградата на софийския царски дворец, е относителната ѝ непроученост от гледна точка на използването на нейната история в антикомунистическата пропаганда през последните три десетилетия.

такъв антикомунистически подход във форумите избрахме от най-скорошните изказвания там. Сред добавените мнения към текст за годишнина от разрушаването на мавзолея от 31 януари 2019 г. се чете и следното, написано от потребител с псевдоним „Каньо Колев" (приведени са единствено извадките, отнасящи се до софийския царски дворец; правописът и пунктуацията са запазени без изменения; подчертаването е мое): „… защо никой нищо не казва за комунистите дето **са разрушили двореца срещу мавзолея** [т.е. бившия софийски царски дворец; бел. м.] да направят площад наречен на датата на комунистическия преврат [т.е. площад „9 септември – бел. м.; за „преврата" – друг път] … Някой може ли да обясни **защо е разрушена голяма част от царския дворец** ??? Защо комунистите се страхуваха от сградите …"[57]

Макар и кратка, тая извадка е крайно показателна; из мрежата такива мнения – в различни варианти – са неизброимо множество. Именно за това са нужни подробни разяснения по този въпрос – впрочем, дори в специализираните научни текстове по история на най-новото време и на архитектурата много рядко могат да се срещнат цялостни, при това исторически верни твърдения за развитието на сградата на бившия царски дворец – научните изследвания, включително и историческите, също са подвластни на модни веяния.

Вглеждане в горната извадка от текста на потребителя „Каньо Колев" ще ни увери, че самият той не е твърде наясно дори с видимите дадености за софийския царски дворец. Първоначално той твърди, и това е очевидно невярно, че софийският царски дворец е разрушен, при това – от „комунистите". Всъщност, както е видно днес, тази сграда не само стои цяла-целеничка, но и никога досега не е изглеждала по-представително[58].

После обсъжданият потребител се поправя, твърдейки, че разрушенията засягат само „голяма част от [бившия

57 https://www.kevorkkevorkian.com/bg/fb&article_id=6694.html

58 Основанията за това твърдение вж. по-долу. Бившият дворец наистина си е на мястото и до днес, но намерения, желания и мечти за премахването му – както по политически, така и по чисто архитектурни и градоустройствени причини – не са липсвали в миналото – вж. пак по-долу.

– бел. м.] царски дворец“. Подобни мнения под статии – обърканн, често противоречащи както на историческите факти, така и на логиката – съвсем не са рядкост.

Нека поясним, защото е показателно и защото си струва. На старите снимки на софийския конак (1873 – 1878 г.), а сетне – княжески (1878 – 1908 г.) и царски (1908 – 1946 г.) дворец – сградата е очевидно, от днешна гледна точка, твърде малка и незабележителна, дори след разширенията и преустройствата от 1881 – 1883 г.[59], 1894 – 1896 г. и през 30-те години на миналия век. Особено през 30-те и първата половина на 40-те години, когато е потънал сред короните на дърветата, дворецът изглежда малък и схлупен в сравнение с блестящите примери на дворцова архитектура в Европа. Поставянето му редом с дворците на околните балкански владетели също не помага – софийският царски дворец и при тези кратки сравнения продължава да изглежда не твърде представителен. Тук е мястото да се отбележи, че предвижданото строителство на нов царски дворец, както и на нарочен дворец за престолонаследника, не се осъществява заради войните от първата четвърт на XX в., а главно заради стиснатия цар Фердинанд; който никога – очевидно – не е предвиждал да се задържа в София, а след абдикацията си тръгва в края на 1918 г. богат като махараджа, изнасяйки в чужбина „заработеното“ от огромната си годишна издръжка, която българската държава щедро му отпуска през всичките години на злощастното му пребиваване на българския престол. Та това, – а не заговорите на „комунистите“ – е причината София да няма приличен царски дворец.

И именно след 1946 г.[60] са приложени всички възможни пространствени, градоустройствени и ландшафтни средства, за да се монументализира и открои иначе

59 П. Йокимов, За сградата на Националната художествена галерия, София, 3/1979

60 На 8 септември с.г. в България гласуват, в нарочно допитване до народа, за премахването на монархията и за установяване на републиканско управление в България.

скромният бивш царски дворец, при това, без да се засяга самата сграда, понеже преобладаващото мнение за нея, включително и сред властимащите, винаги е било като за следа от миналото, като за недвижима културна ценност, независимо от политико-историческата ѝ натовареност. Дори при проектирането и строителството на грандиозния нов Партиен дом (1947 – 1954) е опазено разстоянието до западната фасада на бившия дворец и не е взета и педя от стария площад „Княз Александър I“, за да не се наруши визуалното ѝ възприемане. Тази внушителност, която е постигната днес, създателите на сградата на бившия софийски царски дворец не са могли и да предположат даже.

Още през март 1946 г., докато над двореца все още се вее царският щандарт[61], е премахната оградата на дворцовата градина в нейната южна част. По това време царското семейство отдавна не обитава софийския си дворец; още от началото на англо-американските бомбардировки над София през 1943 г. то използва провинциалните си дворци, а от есента на 1944 г. – само имението с едноименен дворец „Врана“.

Между март 1946 г. и юни 1949 г. от южната страна на двореца равнището на терена е свалено значително (първи етап), за да се образува нов площад[62]. По този начин дълбоките каменни основи на двореца се изявяват на южната му фасада и за да се запази устойчивостта на сградата, те са облицовани с цокъл от дебели гранитни блокове с височи-

61 Датирани през март 1946 г. снимки на фотографа Тодор Славчев свидетелстват за това. Вж. http://photoacademy.org/themonth/2019/todor-slavchev-photo-archive/

62 До 90-те години на XX в. площадът е назоваван „9 септември“, а в наши дни – „Княз Александър“ (уточняващото номериране „Първи“ е напълно излишно, понеже няма – и вероятно и в бъдеще никога няма да има – „Втори“). Площад „9 септември“/„Княз Александър“ е всъщност разширение на бул. „Цар Освободител“/„Руски“/„Цар Освободител“ и е наследник на намиращия се от западната страна на двореца бивш главен градски площад.

на около метър[63]. Благодарение на тези инженерно-строителни дейности височината на сградата се увеличава видимо, а дворецът е вече по-внушителен и въздействащ.

При това първо сваляне на равнището на новия площад не са забравени и археологическите находки, на които се попада практически в средата на новия площад – отделено е необходимото време за проучването на едно малко и твърде обезличено неолитно селище[64], най-ранното известно по това време на територията на днешна София.

Съдбата на бившия царски дворец в контекста на борбата между „комунисти" и антикомунисти е пряко свързана с една друга знакова сграда, чието разрушаване беше осъществено между 21 и 27 август 1999 г. За това нека про-

63 Резултатите от първото сваляне на околния терен пред южната фасада на бившия царски дворец добре личат на една снимка, която датираме през късната пролет или най-късно през есента на 1954 г. (http://stara-sofia.com/dvorecetapi.html вж. сн. 10 от горе надолу с текст под нея „Софийското ларго в градеж, вляво все още стои хотел „Юнион Палас"). Ето защо: в дъното добре се вижда почти съвсем завършеният груб строеж на ЦУМ (започнат през 1952 г., открит на 15 април 1957 г.); хотел „Юнион палас", който закрива строителството на сградата на Министерството на електрификацията (дн. Президентство и Министерство на образованието и науката и на хотел „Балкан"; завършена през 1956 г. – строителството на двата комплекса от сгради, фланкиращи подхода към Партийния дом, върви едновременно), и който е необитаем още след англо-американските бомбардировки през януари 1944 г., все още не е разчистен; над сградата на бившия дворец се развява националният трибагреник, а част от оградата на градината (най-вдясно), още не е премахната – поради което трябва да се предположи, че бившият дворец все още е седалище на Министерския съвет (след завършването на Партийния дом той се мести в новопостроената сграда – вж. по-долу). Гранитните блокове за цокъла преди поставянето им могат да бъдат видени струпани на висока купчина на две точно датирани снимки на фотографа Тодор Славчев от март 1946 г.– вж. бел. 49.

64 За да предвардим вероятни питания – не, селището не е запазено за по-късно експониране, защото при жилищата от тази епоха обичайно няма кой знае какво да се запазва, тези находки се проучват внимателно и се документират съвестно и така влизат в научно обръщение; археологическите методи за проучване на миналото са деструктивни поради самата си природа, след прилагането им невинаги остава нещо за експониране и това е причината маниакално точното документиране на находките да е главна теренна задача на археологическите екипи.

дължим с разглеждането на историческите факти в тяхната последователност – първоначалното сваляне на равнището на новия площад „9 септември" е завършено в общи линии към времето на изграждане на мавзолея на Георги Димитров (късния следобед на 4 юли – ранната утрин на 10 юли 1949 г.[65]). По-късно – но преди 1960 г. – следва ново сваляне на равнището на терена (втори етап) за сметка и на площадките-трибуни пред южната фасада[66] на бившия дворец, което е видно от значителен брой точно датирани снимки. По този начин новосъздадената през 1948 – 1949 г. двураменна парадна стълба, която води към новия главен вход на южната фасада, е уголемена повече от двукратно; цокълът, който облича каменните основи на конака от 1873 г., е увеличен до днешната си средна височина от 2,2 м.[67]; за увеличаване на здравината на сградата облицовката на цокъла е подменена с нови, още по-масивни гранитни блокове, подредени в opus quadratum (в най-скъпия му вариант opus isodomum) и отново завършва с ненатрапчив корниз, следващ естетическите принципи на архитектурния стил на сградата.

Но защо всъщност е било потребно това двукратно сваляне на терена пред южната фасада на бившия царски дворец?! Отговорът, струва ни се, не е затруднителен – причини-

65 Вж. Павел Вълков, Мавзолеят. Репортаж, Сердика, 1-3/1950, с. 43-44.

66 През този втори етап стъпаловидните площадки-трибуни, образувани при първия етап от свалянето на равнището на околния терен от южната страна на бившия дворец, са премахнати изцяло само пред южната фасада на бившия конак, понеже именно за основите на сградата от 1873 г. е известно, че са заложени на значителна дълбочина и изявяването на част от тях на фасадата не представлява опасност за стабилността на постройката. Пред южната фасада на западното крило на бившия дворец, изградено през 1881-1883 г. по проект на арх. Виктор Румпелмайер (1830-1885), площадките трибуни са запазени и до днес, заедно с една укрепена също с гранитни блокове неголяма зелена площ, понеже основите на западното крило са значително по-плитки и само малка част от тях е възможно да бъдат изявени на южната фасада без риск за устойчивостта на сградата.

67 Средна височина само пред южната фасада на сградата от 1873 г. Пред южната фасада на западното крило средната височина на цокъла е близо два пъти по-малка – вж. бел. 54.

те са в предпазливостта, с която е правена намесата в сградата, чисто конструктивни са те. Необходимо е било време, за да се види дали една толкова крехка и вече достатъчно стара сграда ще издържи бруталното „оголване" на нейните основи. И когато след първото сваляне на терена сградата остава в стабилно конструктивно състояние в продължение на десетилетие, приблизително, чак тогава се предприема „оголването" на още толкова от каменните основи. Точното разделяне на две равни части от по метър на височината на каменните основи, предвидени за изявяване на южната фасада при двата етапа, ни се струва достатъчно, за да премахне вероятни съмнения.

Именно по този начин, след две последователни сваляния на равнището на околния терен пред южната фасада на сградата и след „обличането" на старите каменни основи от 1873 г.[68] с елегантен и много скъп гранитен цокъл, бившият царски дворец добива значително по-монументален и представителен вид и се превръща – и до днес – в една от най-разпознаваемите сгради в София.След преместването на Министерския съвет в новопостроената сграда на Партийния дом през 1954 г.[69] в освободените помещения на бившия царски дворец – и досега – са настанени Националната художествена галерия (в централното и в западното крило; от 4 септември с.г.[70]) и Институтът за етнология и фолклористика с етнографски музей (в източното крило).

---

68 От изявяването на част от дълбоките каменни основи на сградата от 1873 г., които, впрочем, са напълно запазени при преустройството на конака в княжески дворец през 1881 – 1883 г., следва и друга значима полза – освен видимото монументализиране на сградата. След това изявяване на дълбоките каменни основи и особено след „обличането" им с масивни гранитни блокове значително се променя микроклиматът в зимниците на бившия дворец в неговата най-стара част, което прави възможно в наши дни те да се използват сполучливо за музейни хранилища (особено след техническото им преоборудване в най-ново време).

69 За това преместване и за причините за него – вж. Любомир Огнянов, Политическата система в България 1949-1956, София, 2008, с. 123-125 и съответните бел. на с. 127.

70 П. Йокимов, пос. съч.

* * *

Монументализирането на бившия царски дворец се постига с още две допълнителни дейности. Първо, премахнати са ненужните вече спомагателни постройки. Най-рано – караулното помещение в югоизточния ъгъл на дворцовата градина, на северната страна на южното отклонение на бул. „Цар Освободител"/„Руски"[71] (в най-източния край на днешния паркинг), още при първото сваляне на равнището на новия площад „9 септември".

След превръщането на бившия царски дворец в музейна сграда са премахнати и оцелелите до това време части от оградата на бившата царска градина (от запад, от север и от юг между дворцовата сграда и сградата на Природонаучния музей) – така тя е отдадена изцяло и денонощно за обществено ползване[72], превръщайки се, на практика, в северно

71 Нерядко – например в популярната „Уикипедия", чийто български раздел често е списван невежо, въпреки наукообразната му форма, а и на много лош български език – се среща твърдението, че караулното помещение е разрушено, за да бъде изграден на негово място Мавзолеят на Георги Димитров. И това твърдение, макар и масово разпространено, е невярно; целта е ясна: трябва да се подчертае „варварското" отношение на отечественофронтовската власт към културно-историческото наследство. Всъщност, мавзолеят е изграден на южната страна на бул.„Руски"/„Цар Освободител" (там, където булевардът е изместен принудително покрай оградата на двореца в най-южната ѝ част още при оформянето на дворцовата градина при княз Александър (1979-1886) чрез подравняване към регулационната линия на северната фасада на сградата на БНБ. Тази „чупка" (както това принудително отклонение се нарича в литературата до средата на миналия век) се налага понеже естественото продължение на бул. „Цар Освободител"/„Руски" до 1946 г. преминава пред южната фасада на сградата на двореца, където е забранен масовият достъп.

72 За сравнение – Кралската градина (днес Национална градина) в Атина, създадена с редки видове растения от кралица Амалия (1836 – 1862), съпруга на първия крал на Гърция Отон I (1832-1862), на изток и на юг от бившия Голям кралски дворец (днес Народно събрание), е отворена за обществено ползване под силен граждански натиск през 1927 г., но и днес историческата ѝ част остава недостъпна за посещения от залез до изгрев слънце, а два от входовете ѝ откъм президентския дворец на ул. „Ироду Атику" не се отключват никога от съображения за сигурност (с изключение на редките случаи, когато президентът или министър-председателят водят високопоставени чуждестранни гости в градината).

продължение на Градската градина. При тези преобразувания на старата дворцова кухня с обслужващи помещения в северозападния ъгъл на бившия дворцов комплекс – срещу днешната сграда на ДА „Архиви“ на ул. „Московска“ – вече не може да се намери приложение; тя става не само ненужна, но и пречи на цялостното възприемане на сградата от северозапад и на достъпа на гражданите към градината.

Впрочем, дворцовата кухня, за разлика от караулното помещение, е напълно безинтересна като сграда; тя и функционално при новите исторически дадености се оказва напълно излишна на това място. И главното – нейното премахване изявява западната фасада на бившия дворец и силно облекчава възприемането на сградата като архитектурен доминант сред сградите на новия площад „9 септември“/„Княз Александър“[73]. Местоположението на дворцовата кухня и на караулното помещение най-добре може да се разгледа на плана „Мусман“ (1938 г.)[74].

Монументализирането на сградата на бившия царски дворец е постигнато и чрез освобождаването на новия площад „9 септември“ – при удълбаването на терена – от твърде пищната растителност в южната част на дворцовата градина; в цялата тази зеленина и без това твърде ниската до средата на миналия век сграда на двореца „потъва“ още по-безнадеждно, до степен да не се вижда изобщо по-голямата част от нея. При прилагането на предвидените инженерно-пространствени решения по естествен начин отпадат само няколко дървета, чиито корони обаче са твърде избуяли – мощен зелен пояс остава да обгръща целия комплекс, както и днес, само от запад (частично, за да се откро-

73 Особено добре се откроява негативната роля на тази сграда и отсъствието на архитектурни достойнства у нея при заснемане от високо – вж. Л. Тонев, Проблемът за центъра на София, Сердика, 1-3/1949, с. 54

74 https://www.sofia-agk.com/FileBrowser/File?path=esoft.portal%2FMUSS MAN%2FMussmann_low.jpg.
Специално за караулното помещение – срв. със снимка от въздуха http://www.lostbulgaria.com/?p=2716, където тротоарът пред северната фасада на мавзолея е изграден практически върху южното отклонение на бул. „Цар Освободител“/„Руски“, съществувало между 1879 и началото на 1946 г.

ява някога парадната западна фасада на двореца), север и изток.

Няма да е трудно да обобщим дотук. Оказва се – при по-внимателно вглеждане в историческите факти и при непредубеденото им тълкуване – че точно след 1946 г. могат да се датират най-значимите усилия по монументализирането на сградата на бившия царски дворец, постигнато в резултат от прилагането на цяла поредица внимателно премислени градоустройствени, пространствени и ландшафтни мерки. Увеличаването на височината на сградата откъм южната ѝ фасада с повече от два метра за сметка на дълбоките каменни основи от 1873 г., освобождаването на пространството около бившия царски дворец от ненужни вече спомагателни дворцови сгради, създаването на площад „9 септември", който дава възможност сградата да се превърне в архитектурна доминанта – всичко това съдейства за постигане на очаквания визуален резултат. Като не бива да се забравя – към монументализирането на сградата на бившия царски дворец трябва да се добави и неограниченият достъп на софиянци до бившата дворцова градина – след 1954 г. цялата градина е напълно и денонощно на разположение на гражданите, а не на едно-единствено семейство.

Това, което царската власт в България не направи за една от главните държавни сгради през всичките 67 години на съществуването си, бе всъщност осъществено след 1946 г. – за да има София една по-внушителна и въздействаща историческа сграда, видим архитектурен маркер в централната градска част и забележителна културно-историческа ценност.

„Защо комунистите се страхуваха от.сградите…?", възкликва потребителят „Каньо Колев"… Но и този му патос е фалшив и неточен също; други взривяваха сгради съвсем наблизо…

* * *

В разглеждането на сградата на бившия царски дворец в София дотук бе „лесно" – това, което вече е направено, видимото, е по-удобно за обсъждане; то е достатъчно убедително, особено когато бъде намерен начин да се обясни.

По-нататък обаче ще се спрем на намеренията, желанията и даже мечтите, свързани все със същата сграда в преломното време около средата на миналия век.

Сградата на бившия царски дворец отдавна е трън в очите на проектантите перфекционисти. Нейната ос е забележимо изместена на северозапад-югоизток спрямо главните градски улици и преди всичко спрямо бул. „Цар Освободител"/„Руски"/„Цар Освободител". И въпреки използването до днес на редица пространствени, архитектурни и ландшафтни способи визуално това да се „замаскира", изместването продължава да се забелязва лесно – само дето не се набива на очи…

На 12 април 1938 г. Народното събрание с нарочна Наредба-закон за одобрение на общия градоустройствен план на Столичната голяма община[75] приема разработваният почти три години от група специалисти под ръководството на немския проф. Адолф Мусман нов градоустройствен план на София[76]. Планът[77] е правен „на тъмно" и е утвърден от народните представители, без да е подлаган на обсъждане нито от специалистите, нито от гражданите, нито дори от общинските съветници[78]; и това е една от основните критики към него[79]. Едва след като планът е приет

75 ДВ, 80/12 април 1938 г.

76 Вж. подробно https://www.sofia-agk.com/Pages/Render/964

77 Върху този и следващите градоустройствени планове на София, както и предходните, се е натрупала огромно количество както специализирана, така и масова книжнина – да я посочим тук е невъзможно, а и ненужно. Тук и по-долу ще ни интересува единствено как тези градоустройствени планове се занимават с въпроса за сградата на (бившия) княжески/царски дворец в София; само толкова.

78 Общинарите обсъждат този план повече от месец след приемането му от Народното събрание – на 18 май 1938 г., т.е. по това време не съществува друга възможност за софийската управа, освен да хареса задължително един вече приет план. Освен това, подчертано е от общинарите, че планът не е подлаган на „международно журиране" – вж. Изграждане бъдеща Голяма София. Какво предвижда планът Мусман, С., 1938, с. 60

79 Не напразно подчертаваме тук отсъствието на обществено обсъждане – то трябва да наблегне на съществената разлика с приемането на следващите градоустройствени планове на София, на които ще се спрем по-долу.

със смесени чувства, особено сред гражданите, занаятчиите, индустриалците и търговците, поради предвидените масови отчуждавания, започва истерична и нетърпяща възражения кампания[80] за популяризирането и налагането му.

Според плана „Мусман" сградата на царския дворец[81] също трябва да претърпи значителни изменения[82]. На първо място – премахва се караулното помещение[83]. За сметка на това безличната сграда на дворцовата кухня е уголемена двукратно и напълно закрива западната фасада на двореца. На всичко отгоре, в северната половина на площад „Княз Александър I"[84] – на практика изцяло пред западната фасада на сградата на двореца – е предвидена огромна издигната тераса, която да се ползва за кафене – тази тераса, както и хипертрофиралата дворцова кухня, напълно биха унищожили гледката към двореца от запад.

Самата сграда на царския дворец е показана в плана „Мусман" преустроена и „изправена" – с премахване на от-

80 Освен в средствата за масово осведомяване са отпечатани 20000 брошури, които се раздават безплатно (Вж. Изграждане…, с. 3). Сред главните критици на плана е бъдещият професор Любен Тонев, който от 1934 г. до 1938 г. е началник на Градоустройствената служба към Столичната община. Принуден е да напусне след публично оповестено несъгласие с редица идеи в плана и с начина му на приемане без обсъждане.

81 Може би защото планът все още предвижда значително застрояване – върху повече от 80% от площта – на Княжеската градина/Парка на Съветската армия, т.е. на мястото, което след конкурс, от 1914 г. насетне, е предвидено за построяването на нов царски дворец.

82 Някои важни райони в София са разработени детайлно от Адолф Мусман (Вж. Р.М., Изложението на проф. А. Мусман по градоустройствения план на София, Сердика, 9/1937, с. 38) , и сред тях е подробен план на района на площад „Княз Александър I" (Вж. и Л. Тонев, Проблемът …, с. 55)

83 Както е видно, караулното помещение е „обречено" още през 1938 г. по плана „Мусман", планът „Тонев" (1945 г.) само го потвърждава.

84 Както вече трябва да е станало ясно, по този начин тук обозначаваме за повече яснота стария площад пред западната фасада (по това време там е парадният вход) на двореца. Съвременният наследник на площад „9 септември" приехме да назоваваме „Княз Александър" (без излишната номерация).

клонението спрямо оста на бул. „Цар Освободител"/„Руски". А дворцовата градина, според плана „Мусман", практически престава да съществува – на запад и изток е ликвидирана, а на север зелените площи и дърветата са сведени до санитарен минимум, колкото да отделят сградата от ул. „Московска". Премахва се изцяло и комплексът от сгради в източния край на дворцовия комплекс – жилищната сграда на север и Царския/Природонаучния музей; на тяхно място са предвидени големи масивни постройки, отделени от сградата на двореца с нова улица.

Следващият план на София е разработен, след спечелен конкурс, под ръководството на Любен Тонев в края на 1944 г., приет и утвърден е на 6 септември 1945 г.[85] (по този план са обявени няколко национални и международни конкурса за конкретни разработки в централната градска част на София). Времето на разработката на този и следващия план – от 1949 г. (той засяга преди всичко градската периферия) – е от особена важност: София през 1945 г. съвсем не е онзи град, който Адолф Мусман се стреми да подобри, дори само заради това, че по време на англо-американските бомбардировки над града са разрушени 12568 сгради. А и обществено-политическите условия в страната са вече други.

И именно според новия градоустройствен план (наричан накратко план „Тонев"), за първи път е предвидено царският дворец да бъде премахнат и на негово място да се развие огромен площад – на практика това е целият днешен площад „9 септември"/„Княз Александър" плюс цялата територия на дворцовия комплекс до източната фасада на източното крило на двореца и в добавка част от стария пл. „Княз Александър I" на запад.

Планът „Тонев" слага началото на дълга поредица от общи градоустройствени планове и конкретни решения само за централната градска част на София – 1949 г.[86],

85 ДВ, 291/13 декември 1945 г. Подробно вж. https://www.sofia-agk.com/Pages/Render/995

86 Вж. https://www.sofia-agk.com/Pages/Render/994

1948 г.[87], 1949 г.[88], 1952 г.[89], 1961 г.[90]. Всички тези планове се разработват след обявени конкурси, защитават се както пред специалисти, така и пред стотици граждани, които могат да присъстват на обсъжданията. В обявения през декември 1944 г. конкурс за нов общ градоустройствен план, например, участват 35 (!) проекта с общо 120 участници в колективите[91]. Сред специалистите тече неспирна дискусия както в специализираните издания, така и в масовия печат чак до започването на разработката на новия общ градоустройствен план през 1956 г. И това е голямата разлика с разработката на плана „Мусман", който сигурно би бил значително по-сполучлив и даже „обречен" на осъществяване, ако не бе разработван „на тъмно" и налаган с декрети.

---

87 Обявен е победителят в конкурса за нов Партиен дом – арх. Пецо Златев.

88 Вж. Любинка Стоилова, Историческо развитие на зоните 'А'-север и 'А'-юг, м. Център, СО - https://www.academia.edu/14091933/%D0%98%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%BE_%D1%80%D0%B0%D0%B7%D0%B2%D0%B8%D1%82%D0%B8%D0%B5_%D0%BD%D0%B0_%D0%B7%D0%BE%D0%BD%D0%B8%D1%82%D0%B5_%D0%90_%D1%81%D0%B5%D0%B2%D0%B5%D1%80_%D0%B8_%D0%90_%D1%8E%D0%B3_%D0%BC%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%82%D0%B0_%D0%A6%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%8A%D1%80_%D0%A1%D1%82%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B0_%D0%BE%D0%B1%D1%89%D0%B8%D0%BD%D0%B0

89 На 20.11.1951 г. е обнародвано постановление на Министерския съвет, който изисква разработването на нов детайлизиран план за централното градско ядро на София. Така се появява планът на Любен Тонев, приет за осъществяване през 1952 г. На практика това е последният план, който предвижда разрушаването на бившия царски дворец.

90 През 1956 г. започва разработката на нов общ градоустройствен план – Вж. Любен Тонев за общия градоустройствен план на София от 1945 година, Архитектура, 7-8/1992. Новият план е одобрен през 1961 г. – вж. подробно https://www.sofia-agk.com/Pages/Render/975. Точно с този план приключва окончателно и формално проблемът със софийския бивш царски дворец. Сградата остава на мястото си – обновена, достатъчно представителна и посещавана от стотици граждани дневно както в националните музеи, настанени в нея, така и в околната бивша царска градина.

91 Вж. Любен Тонев за общия…

Плановете от 1945 г. до 1952 г. безусловно предвиждат премахването на сградата на бившия царски дворец и оформянето на огромен площад на негово място – все в синхрон с действащия общ градоустройствен план от 1945 г. Пак съгласувано с този градоустройствен план е и организирането на сградите около площада – на юг е Градската градина, в чието северно чело е изграден Мавзолеят на Георги Димитров; на запад е новият Партиен дом (в резултат на конкурса от 1947 г.), на север – нова огромна сграда на Министерския съвет, разполагаща се между ул. „Московска" и бул. „Дондуков". Източно от площада е мястото, отредено за Националната опера и балет, която би следвало да се разположи върху цялата източна част на бившата царска градина, върху току-що ремонтирания след бомбардировките от 1943–1944 г. Природонаучен музей и чак до Руската църква. Разположението на Националната опера е прието най-критично, практически при всички обсъждания, и тази нова сграда първа „пада" от плановете за реализация, макар и тихомълком първоначално.

Колкото и да изглежда неочаквано, може би, идеята за премахването на сградата на бившия царски дворец през всичките седем години, в които тя активно се развива – от 1945 до 1952 г. – се движи не толкова от политически, колкото от архитектурни и градоустройствени съображение.

Огромните разрушения, резултат от англо-американските бомбардировки над София, възбуждат архитектурните страсти и мечти за една нова свръхмодерна столица. Тези идеи не идват на празно място.През 1933 – 1940 г. в Берлин и през 1930 – 1953 г. в Москва се осъществяват подобни грандиозни преобразувания на централните градски ядра, които се характеризират със свръхмащабност на сградите и на отстоянията между тях. У нас следреволюционният плам развихря фантазията на българските архитекти и проектанти – разрушенията дават възможност за сравнително безболезнено разчистване на централната градска част и създаването на съвършено нова градска среда, а установените след 1944 г. обществено-политически условия в България изглеждат така благоприятни за осъществяване на всякакви нововъведения.

Първоначалните планове за Партиен дом, за сгради на министерствата на електрификацията и на тежката промишленост, на огромен универсален магазин и на представителен хотел[92] първоначално са разработени в т.нар. неоромантичен стил – също както сградите на Синодалната палата, на Духовната академия, на Духовната семинария, на Минералната баня, на Халите. Наистина, новите планове изглеждат много подобни – фасадите в pseudo opus mixtum, детайлите с използване на идеи от керамопластичната украса на сградите от XII – XIV в., особеното разчленяване на фасадите, характерно за късносредновековните църкви и обществени сгради – но при съвсем друга мащабност.

Тези нови планове само привидно черпят вдъхновение от несебърските средновековни църкви, от архитектурата на Второто българско царство (1185 – 1422). Всъщност различното оразмеряване на новите сгради ги сродява повече със средновековната имперска архитектура – с Големия дворец и с Хиподрума в Цариград, с паметниците на българската имперска архитектура в Плиска и Велики Преслав (доколкото тя по това време е била известна). Ето защо стилът на първоначалните планове на сградите около Ларгото не е старият уютен и мил неоромантизъм, а съвсем нов стил, който тук ще наричаме „български имперски архитектурен стил" заради използването на пропорциите и мащаба на българската средновековна имперска архитектура, а също и на най-известните ранновизантийски обществени и църковни сгради.

Прилагането на тоя стил в спечелилите конкурсите след 1947 г. проекти повдига покривалото на същинските причини за намеренията за премахване на сградата на бившия дворец в плановете между 1949 г. и 1955 г. Тихият провинциализъм и отсъствието на всякаква монументалност у сградата на бившия дворец не се съчетават никак с амбициозни-

92 Вж. Сердика, 1/1952. По-късно фасадите са преработени от съветски архитекти, за да получат днешния си изглед. Само днешната сграда на Министерството на труда и социалните грижи запазва първоначал-ния си изглед, както и великолепните вътрешни пространства в днешната сграда на Министерския съвет.

те сгради с планове в имперски стил, с които трябва да бъде преустроено централното градско ядро на София; тя остава чужда на тия нови планове, пречка е за тяхното разгръщане.

Що се отнася до чисто политическите причини – то те са напълно задоволени с разполагането на Мавзолея на Георги Димитров като опозиция на бившия царски дворец. От политическа гледна точка това решение е значително по-въздействащо и е напълно достатъчно. Нещо повече, политическата съставяща на този опозиция в някаква степен е решена още с поставянето на Статуята на републиката[93] непосредствено след допитването до народа от 8 септември 1946 г. Статуята е била поставена приблизително в най-западната част на терена, на който по-рано се е разполагало караулното помещение, с лице към сградата на Министерския съвет (бившия царски дворец) и е изпълнявала точно същите политико-идеологически функции, както и мавзолеят по-късно.

Подробен преглед на всички извори налага мнението, че главните привърженици на премахването на сградата на бившия дворец са сред архитектите и проектантите. Докато архитектите правят план след план, рисуват красиви футуристични картини и не спират да спорят на страниците на специализираните издания, централната и местната власт, от своя страна, бързат да решават „жилищния" проблем ту на една, ту на друга от институциите, чийто сгради трябва да се разположат около площада, който трябва да заеме мястото на бившия дворец. За първите планове за преобразуване на София и на нейния център, в които архитектите дават воля на желанията, намеренията и мечтите си, често е характерна откъснатост от реалността; те масово не се съобразяват с възможностите на разореното българско следвоенно стопанството; „те отразяват само личните възгледи и предпочитания на авторите на едни или други проблеми на градоустройството"[94].

93 Скулптори Васил Радославов (1908-1969; засл. художник - 1965 г.), Александър Занков (1900-1982) и Стою Тодоров (1919-1997); гипс с покритие от изкуствен камък; височина около 6 м. Не е запазена.

94 Н. Греков, А. Обретенов, П. Ташев, М. Цапенко, Архитектура социалистической Болгарии, Москва, 1970, с. 51.

През февруари 1949 г., докато участниците в конкурсите за нов център продължават да проектират и рисуват ефектни изгледи, е взето окончателното решение построените основи на новия земеделски дом между ул. „Врабча“ и бул. „Дондуков“ да се преправят за нуждите на Национална опера и балет[95]. След някои незначителни разрушения на вече готови части от основите на земеделския дом, той е напълно пригоден и за сграда на първия ни оперен театър. Новата Опера е напълно завършена и тържествено открита през 1953 г. – сградата е великолепна, с изключително богато вътрешно обзавеждане; така, както се полага за един водещ оперен театър. На следващата година, както вече бе казано по-горе, Министерският съвет се премества в новата сграда на Партийния дом, а веднага след това Националната художествена галерия заема освободената сграда на бившия дворец.

И какво излиза?! Институциите, които трябва да се настанят около площада върху руините на бившия царски дворец, са осигурени с прекрасни нови сгради през 1953 и 1954 г., но решението за това е взето очевидно много по-рано – за Операта това става, нека повторим, още в самото начало на 1949 г. Изглежда, че и преместването на Министерския съвет е решено, ако не през 1949 г., след избирането на Вълко Червенков за генерален секретар на ЦК на БКП, то поне след 3 февруари 1950 г., когато той застава начело и на правителството[96]. Но това не е всичко. Сградата на Царския/Природонаучния музей е тежко пострадала в резултат на англо-американските бомбардировки през 1944 г.; след усилена работа, през 1948 г.[97] сградата е възстановена, музейната експозиция е отново подредена и приема посетители. Разрушаването на току-що възстановената сграда е всъщност вече съвсем немислимо.

---

95 Вж. Рада Бакалова-Седлоева, Дядо ми Лазар Парашкеванов и неговите сбъднати мечти, С., 2001

96 Вж. отново бел. 57.

97 Вж. http://www.nmnhs.com/history-bg.html

Нека припомним пак – след септември 1946 г. са положени значителни усилия и огромни финансови средства както за самата сграда на бившия дворец, в качеството ѝ на седалище на висшата държавна власт, така и за нейното околно пространство. И резултатът от тези усилия и вложени средства е очакван – още в края на 1949 г. сградата и околното ѝ пространство изглеждат по-добре от всякога и нищо не предвещава бъдещото ѝ разрушаване, независимо от плановете, изгледите и макетите на архитектите и проектантите.

Така през 1948 – 1949 г. или най-късно през 1950 г., докато архитекти и проектанти водят люти спорове за разрушаването на бившия дворец, с решения на правителството са задоволени по един великолепен начин „жилищните" нужди на всички участващи в тая сага институции. Особено след като и фактически е завършило настаняването им в едни отлични условия до началото на септември 1954 г., дори разговорите за разрушаването на бившия дворец са вече напълно безсмислени.

И само още едно основание имаме, за да смятаме, че всъщност възникналата у архитектите и проектантите идея за премахване на сградата на бившия дворец в резултат на конкурса от декември 1944 г. постепенно избледнява дотолкова, че четири години по-късно се вземат решения, които обезсмислят тая идея. Строителството на сградите в, както го нарекохме тук, „български имперски стил", се проваля почти напълно – новите фасади, предложени от съветските консултанти, не само забавят строителството поради преправянето на плановете, но и значително оскъпяват и без това ужасяващо скъпите сгради. Рустицираните камъни за облицовка на цокъла, сложните архитектурни детайли от скъпи видове камък за корнизите, арките, архитравите, великолепният мрамор и скъпата дървесина в интериорите – всичко това слабото следвоенно стопанство на България едва успява да издържи. За сравнение ще припомним, че северното крило на сградата на Софийския университет – което е подобно по сложност – е завършено чак през 1985 г., след като строител-

ството на двете странични крила е започнато още през 1940 г. Мраморните подови мозайки в Министерството на електрификацията (днес там е Президентството) по проект са в много скъпата техника opus sectile – съразмерно подредени мраморни детайли, които обичайно образуват красиви фигури, но непосредствено преди завършването на сградата са заменени от обикновена мозайка от големи безформени мраморни късове; и днес се набива на очи противоречието между великолепните интериори там, съчетани по принуда с естетически неподходящи подови настилки. Впрочем, по същото време е отменено – при напълно готови планове и строителни книжа – и строителството на огромния и не по-малко разкошен Дом на съветите, в чийто център би попаднал по-късно Паметникът на Ленин/статуята на София в началото на днешния бул. „Тодор Александров".

* * *

Изводът може да е само един – дори и да е имало идея за разрушаването на сградата на бившия царски дворец, то това е било съвсем за кратко, най-късно до 1949 г., когато става ясно, че дори и да иска, малка България не може да си позволи повече свръхскъпи сгради в центъра на София; хиляди градове и села също чакат своето възстановяване от следвоенната разруха; хиляди заводи и фабрики са предвидени за построяване, за да се преодолеят следвоенната безработица и оскъдица; започва проектирането и изграждането на мащабни курортни комплекси – по това време България просто не може да си позволи да подражава на големите световни градове повече, отколкото това вече е направено с изграждането на сградите по Ларгото.

Историческата истина обаче няма голямо значение при активацията на темата в контекста на големия спор на антикомунистите с техните (реални или виртуални) опоненти. Ролята на „разрушителя", приложена към епохата между 9 септември 1944 г. и 10 ноември 1989 г., е важна сама по себе си за идентифицирането на бъл-

гарското „дясно“. Без този топос историческата памет за това спорно време би била твърде различна от пропагандно-идеологическа гледна точка. Поради тази причина вероятно още много години плановете за унищожението на царския дворец в София, наред с много други подобни наративи, ще продължи да функционира в българския политически дискурс.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

1. Сердика, 1/1952
2. Бакалова-Седлоева, Р. Дядо ми Лазар Парашкеванов и неговите сбъднати мечти. София, 2001
3. Вълков, П. Мавзолеят. Репортаж. – Сердика, 1-3/1950, 43-48.
4. Греков, Н. – А. Обретенов – П. Ташев – М. Цапенко. Архитектура социалистической Болгарии. Москва, 1970.
5. ДВ, бр. 291/13 (декември 1945 г.)
6. Изграждане бъдеща Голяма София. Какво предвижда планът „Мусман". Изд. Столична Голяма община. София, 1938.
7. Йокимов, П. За сградата на Националната художествена галерия. – София, бр. 3 (1979).
8. Михайлов, Р. Изложението на проф. А. Мусман по градоустройствения план на София. – Сердика, бр. 9 (1937).
9. Огнянов, Л. Политическата система в България 1949-1956. София, 2008.
10. Perelman, Ch. – L. Olbrechts-Tyteca, The New Rhetoric. A Treatise on Argumentation. Transl. by J. Wilkinson – Pursell Weaver. Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1971.
11. Сердика, 1/1952
12. Стоилова, Л. Историческо развитие на зоните 'А'-север и 'А'-юг, местността „Център", Столична община. София, 2013 (http://20c-arch-bg.blogspot.com/p/blog-page_2810.html).
13. Тонев, Л. Проблемът за центъра на София. – Сердика, бр. 1-3 (1949).

ОНЛАЙН ИЗТОЧНИЦИ

1. https://www.academia.edu/14091933/%D0%98%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%BE_%D1%80%D0%B0%D0%B7%D0%B2%D0%B8%D1%82%D0%B8%D0%B5_%D0%BD%D0%B0_%D0%B7%D0%BE%D0%BD%D0%B8%D1%82%D0%B5_%D0%90_%D1%81%D0%B5%D0%B2%D0%B5%D1%80_%D0%B8_%D0%90_%D1%8E%D0%B3_%D0%BC%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%82%D0%B0_%D0%A6%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%8A%D1%80_%D0%A1%D1%82%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B0_%D0%BE%D0%B1%D1%89%D0%B8%D0%BD%D0%B0 (проверено на 5 октомври 2020 г.)
2. https://www.kevorkkevorkian.com/bg/fb&article_id=6694.html (проверено на 5 октомври 2020 г.)
3. http://www.lostbulgaria.com/?p=2716 (проверено на 5 октомври 2020 г.)
4. http://www.nmnhs.com/history-bg.html (проверено на 5 октомври 2020 г.)
5. http://photoacademy.org/themonth/2019/todor-slavchev-photo-archive/ (проверено на 5 октомври 2020 г.)
6. http://stara-sofia.com/dvorecetapi.html (проверено на 5 октомври 2020 г.)
7. https://www.sofia-agk.com/FileBrowser/File?path=esoft.portal%2FMUSSMAN%2FMussmann_low.jpg. (проверено на 5 октомври 2020 г.)
8. https://www.sofia-agk.com/Pages/Render/964 (проверено на 5 октомври 2020 г.)
9. https://www.sofia-agk.com/Pages/Render/995 (проверено на 5 октомври 2020 г.)
10. https://www.sofia-agk.com/Pages/Render/994 (проверено на 5 октомври 2020 г.)
11. https://www.sofia-agk.com/Pages/Render/975 (проверено на 5 октомври 2020 г.)

ЕВРОСКЕПТИЦИЗЪМ СРЕЩУ ЕВРОИНТЕГРАЦИЯ – ПОЛИТИЧЕСКИ ТЕЗИ НА РАЗДЕЛЕНИЕТО

Нели Стефанова

Резюме: Настоящата статия има за цел да предложи както утвърдени, така и авторски прозрения в тълкуването на постановките и разбирането на причинно-следствените основания за възхода на европейския скептицизъм като опозиция на основната европейска интеграция. Евроскептицизъм и евроинтеграция са разгледани в съпоставка на тези и аргументи, което позволява да се забележи, че еврокритичните настроения не са просто еманация на тяснопартийни и реакционни нагласи, а се формират по метода на логическото опровержение на тезите на идеалистичната евроинтеграционна идеология. Текстът няма за задача да анализира естеството на евроскептичните формации и новите националистически тенденции в Европа.

Ключови думи: евроскептицизъм, евроинтеграция, Европейски съюз, мултикултурализъм, глобализация, миграция, финансова и икономическа еврокриза, бежанска криза.

1. Въведение в проблематиката

Устойчивото присъствие на евроскептицизъм е централен проблем за перспективите на европейската интеграция. В редица страни-членки на Съюза евроскептичните формации оглавяват националните правителства или печелят европейските избори, диктувайки по този начин политическия дневен ред, темите и облика на вътрешния политически дебат. В дискусиите върху бъдещето на Обединена Европа се срещат паралели с историята на проваления австро-унгарски експеримент – либералната Хабсбургска империя[98], чийто призрак „продължава да преследва европейските умове“[99].

98 Jaszi, O. The Dissolution of the Habsburg Monarchy, ACLS Humanities e-book, 2009, 4.

99 Кръстев, И. След Европа. За слабостта и силата на Европейския съюз. Обсидиан, София, 2017, с. 8.

Независимо от проявата на един или друг вид евроскептицизъм, най-добрият начин за неговото преодоляване е точното разбиране на пораждащите го граждански страхове и недоволства. Това определя необходимостта да се изследват естеството и въздействието на феномена евроскептицизъм, да се открият неговите причинно-следствени основания, да се анализират онези тези на евроинтеграцията, които пораждат логични опровержения в тезите на евроскепитцизма. Струва си да се спомене съществуващият дефицит на цялостни и систематични проучвания по въпроса, наличните публикации разискват изолирани страни и политически прояви на разделението евроинтеграция – евроскептицизъм.

2. Евроскептицизъм – същност и разновидности

Евроскептицизмът е многопластов проблем и трудно може да бъде разискван еднозначно. Най-общо се изразява в неодобрително или скептично отношение към ЕС и водените от него политики[100]. Разглежда се като наднационална идеология, която се позиционира в противовес на процеса на евроинтеграцията, налагана повече от 60 години. Проявява се с антисистемно и критично отношение на гражданите към конкретни политически линии на Съюза. Прави се разлика между „меки" и „твърди" форми на евроскептицизъм, т.е. съответно по сила противопоставяне на програмите на ЕС и процеса на европейска интеграция[101].

В литературата се описват няколко разновидности на евроскептицизъм:

- критично отношение към процесите на европейска интеграция във Великобритания с основни тези: запазване на националната валута; недопускане на работници от Източна Европа; ограничено участие в общия процес на евроинтеграция;

100 Taggart, P. A Touchstone of Dissent: Euroscepticism in Contemporary Western European Party Systems. In: European Journal of Political Research, 1998, № 33, p. 363-388.

101 Taggart, P., Szczerbiak, A. (2002), The Party Politics of Euroscepticism in EU Member and Candidate States. In: Opposing Europe Research Network Working Paper. 2002, 6, p. 1-45.

- скептично отношение към бъдещо присъединяване на нови страни, особено от Източна Европа;
- отказ на някои страни членки да подкрепят проекта за Европейска конституция (Великобритания, Дания, Холандия, Полша и „малкото да“ във Франция);
- критика към водената от Съюза икономическа политика, особено след глобалната криза през 2008 г.[102]

А. Христов определя евроскептицизма като „пресечна точка за сътрудничество между редица крайно десни партии в ЕС“, а доколкото се развива в рамките на консервативната и ултраконсервативната идеология, той е и „основен наднационален аспект на съвременния европейски консерватизъм[103]. Авторът извежда 4 основни типа евроскептицизъм:

- икономически – свързан с негативна оценка на икономическите ползи от членството в ЕС. Тази хипотеза подлага на критика мащабния проект за създаване на единна икономическа система на обединените европейски държави. Според икономическата логика „появата на евроскептицизма се обуславя от обстоятелството, че в най-градивните години на следвоенното възстановяване на Европа след Втората световна война е било немислимо да има критика към икономическата интеграция“[104].
- свързан с ограничаването на държавния суверенитет и неприемане на наднационалния политически характер на Съюза. Основната теза е, че ЕС отнема суверенитета на националните държави, без да води до появата на истински европейски суверенитет. Аргументирана е с критиките към европейските институции за намеса в дейността на националните правителства на държавите-членки.
- демократичен, отстояващ тезата за дефицит на демократичност и институционално несъвършенство

102 Христов, А. Евроскептицизмът. Поява и причини (с. 13–14). – В: Ibsedu, последно посетен 24.09.2020, <https://ibsedu.bg/media/Trudove/2015/11_39.pdf>

103 Христов, А. Цит. съч., с. 15.

104 Пак там.

на ЕС. Намира основания във факта, че нито председателят на Европейската комисия, нито президентът на Съвета се избират пряко – свидетелство за това, че властта на европейската бюрокрация е по-силна от политиката и от волята на гражданите.

- социалнополитически, базиран на тезата за недостатъчната социална насоченост на политиките на Съюза[105].

Очевидно евроскептицизмът трудно може да бъде поместен в конкретна политико-идеологическа рамка. Гъвкав и разнороден като проява, той намира своите идейни привърженици в различните части на политическия спектър. Според някои изследователи „представителите на левицата подкрепят социално-политическия евроскептицизъм, либералите представляват демократичния, а представителите на консерваторите подкрепят евроскептицизма, който е базиран на суверенитета на националните икономики“[106].

3. История на евроскептицизма

Британската политика играе първенстваща роля в генезиса на явлението евроскептицизъм. Понятието се използва за първи път във вестник „Таймс“ през 1985 г., в статии, анализиращи евроинтеграционните позиции на лейбъристите и консерваторите. Стародавните традиции на евроскептичните настроения започват още в следвоенните години, когато Великобритания се разглежда като една от световните свръхсили, която няма интерес да се интегрира с останалите държави на континента в икономически, а още по-малко в политически съюз. Тъкмо това разбиране лежи в основата на водената от британските консерватори политика. Поддръжниците на Маргарет Тачър принципно подкрепят европейското обединение, в смисъла на икономическо сътрудничество и свободни пазарни отношения, но отхвърлят политическия характер на Съюза, културна-

105 Христов, А. Цит. съч., с. 14.

106 Христов, А. Цит. съч., с. 15.

та интеграция и въвеждането на обща европейска валута. Манифест от 1979 г. изразява още по-твърдата опозиционна политика на лейбъристите, които отхвърлят всякакви икономически споразумения, засягащи независимата данъчна политика на Кралството.

Преди подписването на Договора от Маастрихт[107] европейските граждани подкрепят идеята за интеграцията. След подписването на договора обаче картината драстично се променя – регистриран е спад в подкрепата за ЕС от 70% на 53%. Появява се сериозна опозиция, чийто основен аргумент е политическото обвързване, налагащо държавите да предадат част от суверенитета си.

В периода 2001–2004 г. е направен опит за създаване на Европейска конституция, предлагаща единна правна основа за функционирането на европейските общности. Намеренията са тя да засили евроинтеграцията и да придаде максимално демократичен характер на ЕС, но в същото време и да навлезе чувствително в суверенитета на държавите. Предложеният Договор за конституция е отхвърлен от проведените референдуми в тогавашните страни членки с основен аргумент, че подхранва съмнения в демократичността на Съюза, поради теоретичната възможност същият да започне да регулира фискалната политика на отделните държави.

Мощна вълна на евроскептицизъм поражда икономическата и финансовата криза в Европа през 2008 г. Тя не само усилва еврокритичните настроения, но и поставя началото на ново политическо явление, на междинна идеология в панорамата на европейския проект – умерения евроскептицизъм. Силата на явлението е в неговата спонтанност, в естествената поява на това социално и културно течение, което принципно поддържа идеята за европейското обединение, но не приема политическия характер на Съюза и проявява недоверие към политическите елити, към икономическите политики на Алианса, критикува неспособнос-

107 Договорът за създаване на Европейския съюз е подписан в Маастрихт (Нидерландия) на 7 февруари 1992 г. Влиза в сила на 1 ноември 1993 г.

тта или нежеланието за предприемане на нови, алтернативни решения за преодоляване на икономическите проблеми на местно равнище. Представители на такъв умерен евроскептицизъм са: Движение Пет звезди в Италия, Партия Сириза в Гърция, Индигнадос в Испания и др.

Периодът 2010 – 2020 г. от историята на Европейския съюз е наречен „десетилетие на предизвикателствата“[108], тъй като в тази фаза Европейският проект съществува от криза в криза. Икономическият спад в няколко от страните членки поставя нуждата от създаване на по-сигурни и по-стабилни банкови институции. Европейските избори през 2014 г. преминават под мотото за промяна, която да доведе до икономическа стабилизация след тежката еврокриза. Вотът на европейските граждани легитимира парламентарно представителство за нови евроскептични формации, а настроения срещу ЕС се регистрират както в ляво, така и в дясно на политическия спектър – броят на открито евроскептичните депутати достига около една десета от членовете на Европейския парламент.

При обяснението на изборните успехи на новите евроскептични формации като ключов фактор се отчита тяхната способност да се възползват от актуалните проблеми на общността. Така например по време на европейската криза с държавния дълг икономическата ситуация и безработицата се смятат за най-важните предизвикателства пред европейските страни. Традиционно евроскептичните партии привличат избиратели, като предлагат радикални алтернативи и лесни решения по онези въпроси, които резонират в тревогите на гражданите.

От 2015 г. насам основен фокус на европейския скептицизъм е миграцията. Голяма част от младите европейци възприемат възможностите на членството и политическата промяна като смяна на страната, в която живеят, а не като смяна на нейното правителство. Мащабите на проблема в общоевропейски контекст И. Кръстев описва така: „Новата

108 Историята на Европейския съюз. Europa.eu – Официален уебсайт на Европейския съюз, 28.07.2020, последно посетен 19.09.2020, <https://europa.eu/european-union/about-eu/history_bg>.

революция през XXI в. е миграцията – не революцията на масите от XX в., а „бягащата през граници“ революция на индивиди и семейства. Тя не е вдъхновена от идеологически картини на светлото бъдеще, а от снимките в интернет на живота отвъд границата“[109].

През 2017 г. фондация „Капитал“ публикува резултати от проведено международно изследване по проект „Осмисляне и дебатиране на евроскептицизма“, подкрепен от програма „Европа за гражданите“ на ЕС. Фокус на проучването е евроскептицизмът сред жителите в провинциите на шест държави – Австрия, Германия, Унгария, България, Латвия и Словакия. В рамките на проведени 66 дебата по темата се констатира, че **в основата на нарастващия евроскептицизъм са неудовлетворените очаквания на гражданите както на по-старите страни членки, така и на източноевропейците**[110].

Общото за всички страни членки е, че хората очакват Европейският съюз да се превърне в пространство с единни норми, стандарти и богатство. Докато жителите на западните държави обаче очакват източноевропейците да спазват основните европейски ценности – солидарност и нулева толерантност към корупция, то източноевропейците, от своя страна, поддържат очаквания да придобият високия жизнен стандарт на западните страни. Въпреки осезаемия напредък, новите държави членки все още са икономически изостанали. Безспорно, като основно предимство от процесите на евроинтеграция се отчитат четирите свободи – движение на стоки, услуги, хора и капитали. Сред тях най-важни за младите европейски членове са свободата на пътуване и работа в другите страни на Съюза. Критиките на гражданите са насочени главно към европейските фондове като източник на корупция; неефективната политика

109 Кръстев, И. След Европа. За слабостта и силата на Европейския съюз. Обсидиан, София, 2017, с. 22.

110 Вж. Неудовлетворените очаквания са в основата на евроскептицизма. – Capitalfoundation.eu, 21.12.2017, последно посетен 15.09.2020, <https://capitalfoundation.eu/neudovletvorenite-ochakvaniya-sa-v-osnovata-na-evroskeptitsizma-pokazva-izsledvane/>.

на Съюза за справяне с бежанската криза; второкласното членство на жителите от Централна и Източна Европа.

През последните години се наблюдава възстановяване на подкрепата за ЕС, особено след референдума в Обединеното кралство за отделяне от Съюза. Евроскептичните партии стратегически се отдалечават от твърдите форми на скептицизъм и настроения срещу еврото. Регистрира се отслабване на твърдия и укрепване на мекия евроскептицизъм[111]. Европарламентарните избори през май 2019 г. потвърждават тази тенденция – те не доведоха до прогнозирания възход на евроскептичния популизъм в Европа. Вместо това на ход е сдържаният евроскептицизъм и формираното широко проевропейско мнозинство, оглавено от новата европейска комисия.

По думите на Мартин Зелмайер, ръководител на Председателството на Европейската комисия във Виена: „Евроскептицизмът е част от вибриращата европейска демокрация – достатъчно устойчива, за да прегърне тези, които критикуват реалността на европейския проект с добри аргументи. Готов е да се развива и усъвършенства всеки ден, за да стане един по-съвършен Съюз“[112].

4. Евроскептицизъм в тези и аргументи

Политическите субекти, отправящи евроскептични послания, обикновено са определяни като „антисистемни“, „популистки“, „маргинални“. Те често са обвинявани в ксенофобия срещу нелегалните имигранти от Азия и Африка – проваления модел на налагания близо 30 години мултикултурализъм като универсална европейска ценност. Евроскептичните нагласи биват остро критикувани от партиите, разположени в дясно на политическия спектър, от формациите, привърженици на статуквото и наложения неолибе-

111 Chopin, T., Fraccaroli, N., Hernborg, N. Jamet, The Battle for Europe's Future: Political Cleavages and the Balance of Power Ahead of the European Parliament Elections. In: Jacques Delors Institute Policy Paper, 2019, p. 237.

112 Kaeding, Michael, Pollak, Johannes, Schmidt, Paul (Eds.). Euroscepticism and the Future of Europe: Views from the Capitals, Europa@oegfe.at, 22.09.2020, <https://oegfe.at/2020/09/22_tepsa_euro scepticism/>.

рален глобалистки модел. С изборите от 2014 г. в Европейския парламент получиха представителство значителен брой антиевропейски и националистични партии. Фактът, че евроскептичните политически формации изживяват възход, свидетелства за това, че съществуват обективни предпоставки за развитие на явлението. Вероятно част от причините са свързани с тежката финансова и икономическа криза в ЕС след 2008 г., други осветяват проблеми, появили се на дневен след присъединяването на страните от Централна и Източна Европа.

Интересно е да се проследи кои са онези тези и аргументи, даващи опора на евроскептичните политики. Имат ли основание виждания от типа: „Докато преди двайсет години ЕС изглеждаше като решението на всички проблеми, днес той се разглежда като допълнителен проблем, пораждащ много други“[113].

Една от основните постановки на евроинтеграцията е свързана с убеждението, че **идеята за европейска интеграция се приема като елитарна от гражданите на общността**. Елитарността и породената от нея дистанцираност от обикновените граждани подхранват сериозни мотиви за критика към интеграционната идеология. Обикновените европейци нямат думата при определяне на важните постове в различните европейски структури, нито във формирането на техните политики. Дори граждани на европейския център, каквито са тези на Германия и Австрия, изказват мнение, че елитите и големият бизнес извличат най-големи ползи от обединението за сметка на обикновените граждани. В страните от Централна и Източна Европа „малцина се идентифицират като бенефициенти на програми и фондове на ЕС“[114]. Популистките движения, които много често са изразители на евроскептични идеи, също поставят под въ-

113 Христов, А. Цит. съч., с. 16.

114 Неудовлетворените очаквания са в основата на евроскептицизма. – Capitalfoundation.eu, 21.12.2017, последно посетен 15.09.2020, <https://capitalfoundation.eu/neudovletvorenite-ochakvaniya-sa-v-osnovata-na-evroskeptitsizma-pokazva-izsledvane/>. епохата

прос „елитарното управление“[115]. Иван Кръстев определя протестните действия в Европа не просто като „популистки бунт срещу елита“, а като „въстание на избирателите срещу меритократичните елити“, чийто символ са „експертите в Брюксел – енергични и компетентни, но изгубили връзка с обществата, които представляват и на които служат“[116].

През 2007 г. Американският журнал за политическа наука (American Journal of Political Science) публикува изследване, според което общественото мнение по отношение на евроинтеграцията не се влияе толкова от международното съгласие, колкото от съгласието между политическите елити вътре в отделните европейски държави[117]. Това определено показва, че за да се разбере произходът на евроскептицизма, трябва внимателно да се проучи влиянието на политическите елити върху общественото мнение в отделните страни членки.[118]

Друга теза, подкопаваща идеалистичния облик на евроинтеграцията, е **съществуващата дихотомия център – периферия**. Още по-притеснително е, че въпросното разделение се регистрира на две паралелни равнища – както по отношение на държавите от европейското ядро и тези от европейската периферия, така и по отношение на разделението център – провинция в рамките на отделните страни. Особено силно това важи за късно присъединените членове. Основен аргумент е, че колкото по-далече от столиците живеят хората, толкова по-далечни за тях са икономическите възможности и ползите от ЕС[119]. Сякаш в либералната идеоло-

115 Rodrik, D., Populism and the economics of globalization. In: Journal of International Business Policy, 2018, 1 (1–2), p. 12–33.

116 Кръстев, И. Цит. съч., 2017, с. 21.

117 Николова, Н. Поколение Европа: Явлението евроскептицизъм: как, кога и защо? – В: Европейски парламент, последно посетен 04.09.2020, <https://www.europarl.europa.eu/portal/bg>.

118 Пак там.

119 Неудовлетворените очаквания са в основата на евроскептицизма. – Capitalfoundation.eu, 21.12.2017, последно посетен 15.09.2020, <https://capitalfoundation.eu/neudovletvorenite-ochakvaniya-sa-v-osnovata- na-evroskeptitsizma-pokazva-izsledvane/>.

гия селото е „дамгосано“ като носител на остарели предмодерни ценности, изостанали спрямо модернистичния град. Това е причината елитът да вижда в ЕС „силен подпомагащ партньор“, а гражданите да виждат в него „щедър прахосник“. В този смисъл е редно обещаните ползи от евроинтеграцията да бъдат осезаеми за всеки обикновен гражданин на общността.

Като водеща може да се определи и тезата, свързана с **усещането за второкласно членство на страните от Централна и Източна Европа**. Аргументите тук се базират на „неравнопоставеност на жизнените стандарти между държавите членки на ЕС; различно заплащане за една и съща дейност в зависимост от националността на работника; различни нива на субсидии за източни и западни земеделски стопани; различни стандарти за защита на клиентите по отношение на храната“[120]. Тези факти подкопават рационалните основания на евроинтеграцията. Гражданите на Източна Европа продължават да бъдат „евтина работна ръка“ за западните компании. Това не само формира нов вид „европейска експлоатация“ и поставя в конкуренция предприятията, спазващи национална преференция, но и подклажда омраза към брюкселския административен елит, който налага социалноикономическо неравновесие и двойни стандарти.

Усещането за несправедливост се засилва още повече от факта, че новоприсъединените държави се оказват в позиция на „донори“ на високо квалифицирани и нископлатени кадри за западната икономика. Под лозунгите за интеграция най-развитите държави на Съюза присвояват без каквито и да са вложения голяма част от човешкия, културния, научния и икономическия потенциал на Източна Европа. Пазарите в Източна Европа се отварят за мощни и утвърдени западни компании. Това натрупва аргументи в критиките за демагогското звучене на новата евроретерика и „брюкселския новоговор“.

Приема се, че моделът „Европа на две скорости“ е свързан с икономическия курс, налаган от десните партии и

120 Пак там.

конкретно от Европейската народна партия. Прогнозите са по посока на това, че ако тази политика бъде запазена и занапред, деструктивните тенденции и съществуващото неравенство между центъра и периферията на Европа ще се задълбочат катастрофално. Експертните анализи показват, че неравномерното субсидиране от еврофондовете създава „бедни икономики", които още повече задълбочават ефектите на кризата и увеличават разходите на Съюза.

Усещането за второкласно членство в Съюза има и своите културни и народопсихологически предпоставки. Страните от Централна и Източна Европа все още не са надживели онзи „комплекс на неприемлива второстепенност" по отношение на Запада, за който полският писател Витолд Гомбрович казва, че е способен да унищожи разума. Комплексът на тези държави е свързан с факта, че имат изтъкнати личности, но в Европа продължават да заемат второстепенно място. Тук прозира отпечатъкът на историческата обремененост. Централноевропейските страни като Полша, Чехия, Унгария, Словакия, Словения са исторически зависими от гръко-римското класическо наследство, в по-късни времена и от средиземноморската цивилизация, от английската и френската култура. България също има своите исторически основания за неприемлива второстепенност спрямо Запада – славянската азбука, православната църква, развивала се паралелно с Римокатолическата, и др.

Споменатото по-рано движение „на две скорости" формира реципрочно **усещане за несправедливост в старите страни членки на Съюза**. Разтревожените западни мнозинства се опасяват, че „новите граждани" на Европа превземат техните държави, източват социалните им системи и променят начина им на живот. Те виждат някои от наскоро присъединените държави като „нарушители, за които общите правила не важат". В австрийското дебатиране по въпросите на евроскептицизма се изказва тезата: „Тези страни искат само да вземат и да извличат ползи, без да дават нищо в замяна"[121].

121 Пак там.

Подкопаното доверие в институциите е друга често налагана теза. Успехите на евроскептичните движения в Европа може да изглеждат като отражение на подкопаното доверие в институциите на ЕС. Отговорът на евроскептицизма не е толкова прост като лозунга „по-малко Европа". Всъщност доверието на гражданите в националните институции е дори по-ниско от тяхното доверие в институциите на ЕС като цяло. Това, което наистина има значение, е да се даде своевременен отговор на притесненията на гражданите, било то чрез национални или наднационални политики. Отговорът е не просто да се отхвърли евроскептицизмът, а да се инвестира в укрепване на доверието в институциите и усещането, че те действат в обществен интерес.

Всъщност, седем от десет граждани на еврозоната и на ЕС смятат, че са граждани на ЕС, което е рекорд, считано от 2010 г. насам. Това предполага, че стабилността на отворената икономическа и политическа система зависи не толкова от нейното представяне и от доверието в нейните институции, колкото от чувството за единство, което стои в основата на тази система. Чувството за сплотеност може временно да укрепи недоверието в институциите.

Интересно е да се отбележи, че в първите години след присъединяването към ЕС говоренето против интеграцията се приема като израз на комплекс, породен от носталгията по тоталитарния строй. Новите реалности обаче служат за отрезвяване на стартовия проевропейски оптимизъм на по-късно присъединените членове. Появата на евроскептични настроения в страните от Централна и Източна Европа сама по себе си свидетелства за съществуващата демократичност в региона.

Разделението евроскептицизъм – евроинтеграция има и своите **геополитически предпоставки**. Трансатлантическите отношения претърпяха сериозни промени. Към днешна дата „голямата" политика не се движи вече между два, а между три полюса – САЩ, Русия, Китай. Тревожното е, че в този своеобразен триалог темата Европа не присъства. И. Кръстев нарича настоящето „след Европа" – не като синоним на дезинтеграция, а като израз на това, че Старият

континент е загубил централното си място в глобалната политика и че самите европейци са загубили увереността си, че техните политически избори формират бъдещето на света“[122]. Европейската монолитна конструкция може да издържи на поредица от трусове и кризи, основите на Съюза няма да бъдат сринати. Онова, което може да не устои, е европейската надстройка, периферията. Нашата страна попада именно там. В този ред на мисли, колкото по-бързо страната ни се ориентира в геополитическите процеси и определи своето ДНК, толкова по-навременна и адекватна ще бъде и реакцията на българската политика.

В заключение може да се каже, че увеличаващото се социално и икономическо неравенство на територията на целия ЕС е мощен мотиватор на евроскептични настроения. То създава благоприятен терен за популяризирането на антисистемни, популистки и антиевропейски формации, които от изборите през 2014 г. насам регистрират сериозно присъствие в Европейския парламент. Постепенното изпразване на понятието „европейски ценности“; разочарованието и преоценката на първоначалните високи очаквания; налагането на наднационални корпоративни интереси, зад които прозира глобалният финансов капитал; неравномерното разпределение на европейските субсидии; порочните схеми за отклоняване на средства от еврофондовете; масовата емиграция с фокус Запада; демографският проблем и обезлюдяването на цели региони в някои източноевропейски страни – все основателни причини за евроскептицизъм с източен знак.

5. Евроинтеграция в тези и аргументи

Идеята за обединение на европейските народи се появява като контрапункт на дългите континентални войни и съперничества между държавите, на териториалната разпокъсаност и различните степени на развитие на отделните региони. Следвайки духа на обединението, архитектите на европейския проект се придържат към стратегията да превърнат евроинтеграцията в еднопосочен и необратим

122 Кръстев, И. Цит. съч., 2017, с. 16.

процес, да внушат, че евроскептицизмът е неприемлив. В този ред на мисли Европейският съюз винаги е бил идея в търсене на обещание за нещо по-добро от действителността, в която живеем.

Ще разгледаме три базови тези, на които залага проектът за европейска интеграция. Идеалите на Съюза са мирна, обединена и просперираща Европа, която залага като свои универсални ценности: изграждане на мултикултурно и мултирелигиозно общество; постигане на четири основни свободи – движение на стоки, услуги, хора и капитали; изграждане на единна икономическа система на обединените европейски държави.

Изграждането на мултикултурно и мултирелигиозно общество е налагано като универсална ценност на обединена Европа в продължение на десетилетия. Идеологически мултикултурализмът поддържа тезата за съхранението на културните, етническите и религиозните идентичности, които могат да съществуват паралелно и успешно да се развиват в една общност. Утвърждава взаимното проникване и обогатяване на различните култури в общочовешкото направление на масовата култура. Различава се от политическия либерализъм по това, че, докато първият поддържа тезата за индивидуалните свободи и правата на отделния индивид, то мултикултурализмът отстоява идеята за „единство в разнообразието", разбирана като изграждане на хармонично общество чрез защита на колективните права на индивидите, представители на различни етнически и религиозни общности.

Терминът „мултикултурализъм" се появява в края на Втората световна война като антипод на асимилационната политика на тогавашната нацистка идеология. Възприема се първо в политическата практика на Великобритания, а впоследствие и в останалите западни демокрации, налагайки се като основна ценност на обединена Европа. Разбира се, тази красива и напредничава визия е напълно постижима, ако говорим за европейските народи, които споделят общи цивилизационни ценности. Към днешна дата обаче, политиката на мултикултурализма в голяма

степен опроверга напредничавия си оптимизъм. Разказът на историята е показателен за това, че „когато създадените от човека политически и културни светове започнат да се рушат, те изчезват много бързо“[123]. Днешната европейска реалност все по-уверено налага убеждението, че **мултикултурният модел се нуждае от спешна ревизия**. Тезата се споделя не само от евроскептичните активисти, но и от големите европейски лидери:

- Ангела Меркел: „Мултикултурният модел е изчерпан“ (17.1 0.2010);
- Никола Саркози: „Мултикултурната политика е провалена“ (11.02.2011);
- Дейвид Камерън: „Държавният мултикултурализъм се провали“ (05.02.2011).[124]

Определено може да се твърди, че провалът на мултикултурализма, като базисна теза на европейската интеграция, е основен мотиватор на евроскептицизъм. Тази самоопровергаваща се идеологическа постановки се превърна в опорна точка на появилите се антисистемни формации, борещи се със статуквото на неолиберален модел. Днес Европейският съюз е изправен пред най-голямата бежанска криза в историята на континента. Тя постави под въпрос целия европейски политически, икономически и социален модел. По думите на И. Кръстев бежанската криза е „европейският 11 септември, защото тя радикално промени начина, по който европейците виждат съвременния свят и своята роля в него“[125]. Парадоксалното в случая е това,

123 Кръстев, И. Цит. съч., 2017, с. 8.

124 Христов, А. Цит. съч., с. 32.

125 Кръстев, И. Цит. съч., 2017, с. 29.

Ако излезем от линията на тезисната съпоставка, тук бихме могли да засегнем и някои смущаващо противоречиви моменти в политиката на европейските държави-членки на НАТО. Достатъчно е да споменем участието на Италия и Франция в бомбардировките над Либия срещу диктаторския режим на Моамар Кадафи през 2011 г., а също и военната намеса на Великобритания и Франция в подкрепа на Сирийската свободна

че западната цивилизация се превръща в жертва на собствената си политика – своеобразен европейски вариант на синдрома „Галапагос“ – „вероятно европейският модел е толкова напреднал и вкоренен в опита на разрушителния за Стария континент XX век, че за другите е невъзможно да го последват“[126].

Проваленият модел на мултикултурализма; пасивността на европейската култура и застрашаващата дехристианизация на Европа; демографското намаляване на европейците (с традиционно нисък прираст) под напора на мощни вълни от бежанци и имигранти, появили се в резултат от разпалените граждански войни в Либия и Сирия; инфилтрирането в общия бежански поток на радикализирани бойци от Ислямска държава; поредицата от терористични атаки в европейските столици – все доводи в полза на критиките за недалновидната политика на европейските лидери и провала на идеалистичната идеология за изграждане на мултикултурно и мултирелигиозно общество.

Стои въпросът **защо мултикултурализмът не сработи в условия на глобализация? Глобализацията** наложи идеята за световната култура. Светът прогресивно се уеднаквява, а дигиталната кибернетична машина унифицира отделните народи, правейки ги по-лесни за манипулация. В тези глобални условия националните култури са принудени да се бранят с последни сили, защото днешната Обединена Европа страда от криза на идентичността и по думите на И. Кръстев „както християнското ѝ наследство, така и интелектуалните ѝ корени в Просвещението са подложени на ожесточени атаки“[127].

армия против светската диктатура на Башар Ал-Асад в Сирия. Остава впечатлението, че геополитическите интереси на САЩ, прокарани през политиките на НАТО, с активната подкрепа на европейските страни членки на военния съюз, спомагат повече за поддържане на гражданските войни и ново ескалиране на бежанския проблем, отколкото за потушаване на напрежението в Северна Африка и Близкия изток.

126 Кръстев, И. Цит. съч., 2017, с. 16.

127 Кръстев, И. Цит. съч., с. 17.

Някои експерти виждат глобализацията като „глобален ред, който стоеше в основата на прогреса на глобализацията след Втората световна война и се сблъска с реакция под формата на желание да се върне контролът върху политиките и техните резултати на национално равнище“[128]. Присъединяваме се с разбирането, че колкото повече светът се глобализира, толкова повече отделните народи ще изпитват нужда да търсят своите корени, ще търсят своите родини, защото отечествата са същността на патриотизма. Думата идва от patria (гр. πατρίς – отечество) и се различава от национализма – идеология, към която няма добро отношение. Отечеството произлиза от историята, от традициите, от паметта на поколенията и тъкмо тези „малки родини“ в глобалния свят ще се опитваме да съхраним с романтична и усилваща се носталгия. Бежанската криза обаче показва, че национализмът, довчера възприеман за отмрял и погребан, се е завърнал в съвременна Европа с експлозивна разрушителност[129]. Модерният европеец започва да изпитва все по-осезаема потребност да бъде не просто гражданин на света, а да има усещането за реална връзка с корените си. Известно е например, че във Великобритания разбирането за това, че ЕС заплашва националната културна идентичност, създава благоприятни условия да се стигне до вота за напускане на ЕС[130]. В този ред на мисли европейската идея за равните шансове се превръща в романтична илюзия, която единствено интернет свързаността поддържа успешно.

Несъмнено, като основен принос на евроинтеграцията и европейското членство се издига тезата за **четирите свободи – движение на стоки, услуги, хора и капитали**. Сред тях най-важни за младите европейски членове са свободата на

128 Bergbauer, S. Jamet, J-F., Schölermann, H., Stracca, L., Stubenrauch, C. Global lessons from Euroscepticism, VOXEu CEPR – Research based policy analysis and commentary from leading economists, 20.09.2019, последно посетен 27.09.2020, <https://voxeu.org/article/global-lessons-euroscepticism>.

129 Кръстев, И. Цит. съч., с. 16.

130 Пак там.

пътуване и работа в другите страни на Съюза. Следизборно проучване на Евробарометър, проведено сред европейците, живеещи в чужбина, сочи, че по отношение на общите нагласи спрямо ЕС, живеещите в чужбина са по-проевропейски настроени в сравнение с населението като цяло. Най-често посочваната причина за гласуване в изборите за Европейски парламент през 2019 г. е била усещането, че си европеец или че си гражданин на ЕС – чувство, изразено в много по-висока степен, отколкото сред населението на ЕС-28 като цяло. Освен това, най-често срещаният решаващ въпрос, повлиял на техния вот, е начинът, по който ЕС следва да работи в бъдеще[131].

Задълбоченото проучване на четирите свободи обаче показва сериозни различия между центъра и периферията на Европа. „В Германия и Австрия свободата на движение се оценява положително не само от гледна точка на личните ползи, но и като общ принцип, който си струва да се запази. Гражданите на страните от Централна и Източна Европа гледат на четирите основни свободи чрез оптиката на личните им ползи“[132]. От друга страна, свободата на движение повиши миграцията в рамките на Съюза, което доведе до демографски проблеми в някои от новите страни членки. Може да се приеме, че туристът и бежанецът са двете контрастни лица на глобализацията – туристът, като символ на глобализацията, която ценим и харесваме; и бежанецът, символ на заплашителния характер на интеграцията – той е сред нас, но не е един от нас[133].

---

131 Следизборно проучване сред европейците, живеещи в чужбина. – В: Евробарометър, последно посетен 23.09.2020, <https://www.europarl.europa.eu/at-your-service/bg/be-heard/eurobarometer/2019-post-electoral-survey-among-european-expatriates>.

132 Неудовлетворените очаквания са в основата на евроскептицизма. – Capitalfoundation.eu, 21.12.2017, последно посетен 15.09.2020, <https://capitalfoundation.eu/neudovletvorenite-ochakvaniya-sa-v-osnovata-na-evroskeptitsizma-pokazva-izsledvane/>.

133 Кръстев, И. Цит. съч., 2017, с. 28.

Друга ключова постановка на проекта за евроинтеграция е **създаването на единна икономическа система на обединените европейски държави**. Тук естествено стои проблемът с еврокризата. Проследяването на нейния генезис, последствия и логика я превръщат в силен и обоснован мотиватор на противоречия и разочарования.

Финансовата криза започва през 2007 г. от САЩ с фалити на банки и борсови спекулации на Уолтстрийт. С помощта на рейтинговите агенции и умелото манипулиране на финансовите пазари кризата успешно се пренася на континента, а гръцката дългова криза определено изиграва главна роля в нейното „европеизиране". Според мнението на експерти авторите на световната икономическа криза от 2007 г. довеждат Европа до дългова криза през 2011 г., която през 2012 г. добива още по-мащабен обхват и развитие[134]. Налага се впечатлението, че еврокризата е естествен мотиватор на икономическия евроскептицизъм. Очевидно бюрократичният европейски елит не успява да защити ефективно и аргументирано ползите от Обединена Европа, на фона на редуващите се икономически кризи от 2008 г. насам.

Мащабният проект за създаване на единна икономическа система на обединените европейски държави поражда противоречиви настроения. Икономическите експерти забелязват: „Брюксел е върхът на една огромна пирамида, в която са се настанили стотици офиси на големите транснационални корпорации и техните лобисти – в много близки взаимоотношения с ключови фигури от Европейската комисия. Вследствие на тези регламентирани и недотолкова регламентирани контакти, интересите на големите наднационални компании се имплантират в европейското законодателство чрез регламенти, поправки и вкарване на конкретни

134 Ангелов, И. Забравените поуки от световната икономическа криза. – В: Pogled info, 28.06.2012, последно посетен 25.09.2020, <https://pogled.info/avtorski/Prof-d-i-n-Ivan-Angelov/zabravenite-pouki-ot-svetovnata-ikonomicheska-kriza.36697>; Христов, А. Евроскептицизмът. Поява и причини. – В: Ibsedu, последно посетен 24.09.2020, <https://ibsedu.bg/media/Trudove/2015/11_39.pdf>.

лобистки закони“[135]. Показателна за мащабите на проблема е реч на Салвадор Алиенде, произнесена пред Общото събрание на ООН през 1972 г., в която чилийският президент очертава пропастта между обикновените европейски граждани и налагащия се монопол на наднационалните компании: „Ние днес имаме работа с големите транснационални корпорации и компании, които са много мощни, нямат знаме, нямат национална принадлежност, нямат дори класова принадлежност, но които искат да владеят света“[136].

Потвърждение на това е монетарната политика, провеждана от ЕНП – основната управляваща дясна сила в Европа през последното десетилетие. По оценка на икономисти тя се заключава в „стимулация на едрите предприемачи, лобизъм към финансовите институции с цел даване на кредити за едрия бизнес, и данъчни системи, настроени да работят в полза на едрия капитал“[137].

Друг съществен контрааргумент към идеята за изграждане на единна европейска икономическа система е фактът, че „фискално отговорните страни трябва да финансират фискално безотговорните държави“. Германия – финансовият локомотив на Европа, е в неизгодното задължение да плаща и подпомага фалирали икономики, каквато е гръцката например. Всичко това разкрива слабостите на тезата за създаване на единна икономическа система на обединените европейски държави, основаваща се на неолиберален икономически модел. По думите на икономисти: „Митът за изключителната икономическа полза от свободната търговия се изпари бързо, заедно с ръста на делокализацията на предприятията, довела до закриването им в Европа и нарастване на безработицата. Митологемата за саморегулиращия се пазар рухна, когато се наложи държавите да спасяват банките“[138].

От години е в ход проект за подписване на търговско споразумение между ЕС и САЩ – т.нар. Трансатлантическо

135 Христов, А. Цит. съч., с. 16.

136 Цитирано по Христов, А. Цит. съч., с. 19.

137 Христов, А. Цит. съч., с. 18.

138 Христов, А. Цит. съч., с. 21.

партньорство за търговия и инвестиции между ЕС и САЩ. Темата е изключително щекотлива и провокира разпалени експертни дебати за неговото одобрение или неодобрение. Броени дни преди избухването на пандемията от Ковид 19 председателят на Европейската комисия Урсула фон дер Лайен обяви, че е възможно в рамките на няколко седмици споразумението да стане факт, че то ще покрива търговията, технологиите и енергетиката[139]. По какъв начин пандемията ще промени икономическата ситуация в Европа; дали тя ще осуети плановете за сключване на Трансатлантическото споразумение; дали такова партньорство действително е „път към корпоративното робство"[140]; защо остава в сянката на „скритото договаряне", както предупреждават експертите – все отворени въпроси, чиито отговори стоят във времето. Очевидно икономическата евроинтеграция е подложена на постоянни критики и изпитания. В това някои виждат обективни рискове за съществуването на европейския проект.

6. Евроскептицизъм и евроинтеграция в български контекст

Като изхождат от опита на Полша, Чехия и Унгария, експертите вещаят еврооптимистични прогнози за България преди нейното присъединяване. Очакванията са със старта на преговорите евроинтеграционните настроения у нас да стават по-умерени и материализирани в конкретни вербални послания, изразяващи интересите и реакциите на отделните социални групи. На роден терен обаче обществената подкрепа за присъединяването се запазва непоклатима във времето. Обобщавайки данните от ежемесечния мониторинг за обществено-политическите нагласи, Боря-

139 ЕС до няколко седмици може да сключи договор със САЩ, обяви Фон дер Лайен. – В: News.bg, 22.01.2020, последно посетен 24.09.2020, <https://news.bg/world/es-do-nyakolko-sedmitsi-mozhe-da-sklyuchi-sporazumenie-sas-sasht-obyavi-fon-der-layen.html>.

140 Специален доклад „TTIP – пътят към корпоративното робство". – В: Институт за модерна политика, 03.12.2014, последно посетен 25.09.2020, < https://www.modernpolitics.org/>.

на Димитрова коментира този факт като израз на безпристрастност и незаинтересованост: „Сякаш не става дума за реален социален феномен, в който е нормално да има и „за“, и „против“, а за някакъв имагинерен, никого незасягащ обект, спрямо който хората реагират на принципа „не иска хляб, не иска вода, не ми пречи – защо да не го одобрявам?“[141].

Как може да бъде обяснена тази особеност на българския случай? Съвременната сондажна демокрация отчита три основни тенденции в процесите на приобщаване към ЕС – информираност, равнопоставеност, гражданско участие. Проведените у нас представителни проучвания на обществените нагласи преди присъединяването на страната към Съюза, в периода декември – януари 2001/2002 г., показват съответните нива на опозиция – не-информираност; не-равнопоставеност; не-участие. По думите на Боряна Димитрова: „Това са основните подводни камъни на българския евроинтеграционен процес… Публично евроинтеграцията се представя като „другата“, „по-добрата“ страна на българската политика, като прекрасното бъдеще на родната политическа Пепеляшка. В действителност обаче, тя възпроизвежда на ново равнище (може би само по-рафинирано) добре познатата отстраненост на българина от политиката. Политическо без делегиране на отговорности, но с възлагане на надежди. Без споделяне на ценности, но с очакване на резултати“[142].

Не-информираността се изразява във факта, че между 7 и 15% от българските граждани се чувстват добре информирани за основните измерения на българската евроинтеграция, а всеки трети българин признава, че е „напълно неинформиран дори за това кои са страните членки на ЕС“, едва 14% се смятат за запознати с предимствата пред България от влизането ѝ в еврозоната. Когато анализаторите говорят за не-равнопоставеност, се позовават на факта, че

141 Димитрова, Б. Евроинтеграция за официална консумация. – В: ALPHA RESEARCH, декември–януари 2001/2002, последно посетен 12.09.2020, <https://alpharesearch.bg/post/651-evrointegracia-za-oficialna-konsumacia>.

142 Пак там.

към 2002 г. само 12% от българите са на мнение, че преговорите с ЕС се водят равноправно, а почти четири пъти повече смятат, че ЕС поставя „неприемливи условия пред България". Всичко това някак логично поставя и фактора не-участие, свързан с характерната тотална отстраненост на българина от политиката[143].

Експертите отчитат влиянието и на други съществени моменти, имащи отношение към евроинтеграционните настроения у нас. Освен сред ниско статусните групи, които по-често са склонни да виждат България в ролята на „жертва на големите", подобна нагласа започва да се формира и у една неголяма, но доста консистентна високо статусна група от хора с добро образование и високи доходи, която условно започва да се оформя като „антиевропейски прото-елит". На следващо място, оценките са дадени от едно неинформирано обществено мнение, предвид характерната за българина отдалеченост и незаинтересованост от политиката по принцип.

В родния политически дискурс европейските политики традиционно не са тема на обсъждане, освен в случаите, когато страната не е пряко засегната. На местна почва битовите „закачки" заместват липсата на политика и политическо съдържание. Българската общественост е в състояние на т.нар. когнитивен дисонанс, породен от силните съмнения и натрупаното разочарование в обществото, не само от системните партии, но и от системната политика, прокламирана от Съюза въобще. Подхранва се усещането, че България има две политически лица – произточно и прозападно. Специфичното е, че източната и западната политика на български терен „не си говорят", защото те не намират допирни точки.

Стои въпросът **откъде произтича недоверието на българина към ценностите на ЕС?** Вероятно от това, че претендиращата за обединение Европа упорито поддържа

143 Използваните данни са от национални представителни проучвания на Социологическа агенция АЛФА РИСЪРЧ от декември и януари 2001/2002 г. Използвани са и данните от ежемесечния мониторинг за обществено-политическите нагласи. ALPHA RESEARCH, 2001/2001, <https://alpharesearch.bg/>.

движение на две скорости – Европа с център и периферия, и европейски граждани със смущаващи различия в жизнения стандарт. Виждаме диктата на европейското ядро – Германия и Франция, и страните от втория ред, а нашата страна се оказва в периферията на тази конструкция. Когато съществува такава „разнолика Европа", гражданите не знаят с кое лице тя стои пред тях. Оттук идва най-голямото недоверие на хората.

7. Заключение

Логичен въпрос, породен от съпоставените в текста постановки на евроскептицизма и евроинтеграцията, е: какви са перспективите за бъдещето на европейския проект. От практиката на евроскептицизма могат да бъдат изведени редица полезни уроци за бъдещите процеси на европейската интеграция – внимание към тревогите и опасенията на гражданите; фокусиране върху истински актуалните проблеми; създаване на чувство за сплотеност; грижа за общественото доверие; насърчаване на гражданското доверие чрез отчетност, ангажираност и равномерно разпределение на ползите[144] и др. Може да се каже, че недостатъчните постижения до момента тъкмо на тези фронтове играят ключова роля не само за антиевропейските, но и за засилващите се антиглобалистки настроения.

Очевидно европейската интеграция е изложена на рисковете на менящите се идеологически моди. Вероятно бъдещето на Европа ще се определя в много по-голяма степен от движението на хора, отколкото от движението на идеи. Евроскептицизмът, със своя генезис и практика, онагледява закономерности, които са ценен ориентир за действие в настоящата политическа несигурност както в европейски контекст, така и на глобално равнище.

---

144 Bergbauer, S. Jamet, J-F., Schölermann, H., Stracca, L., Stubenrauch, C. Global lessons from Euroscepticism, VOXEu CEPR – Research based policy analysis and commentary from leading economists, 20.09.2019, последно посетен 27.09.2020, <https://voxeu.org/article/global-lessons-euroscepticism>.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

1. Bergbauer, S. Jamet, J-F., Schölermann, H., Stracca, L., Stubenrauch, C. Global lessons from Euroscepticism, VOXEu CEPR – Research based policy analysis and commentary from leading economists, 20.09.2019, последно посетен 27.09.2020, <https://voxeu.org/article/global-lessons-euroscepticism>.
2. Chopin, T., Fraccaroli, N., Hernborg, N. Jamet, The Battle for Europe's Future: Political Cleavages and the
3. Balance of Power Ahead of the European Parliament Elections. In: Jacques Delors Institute Policy Paper, 2019.
4. Jaszi, O. The Dissolution of the Habsburg Monarchy, ACLS Humanities e-book, 2009.
5. Kaeding, Michael, Pollak, Johannes, Schmidt, Paul (Eds.). Euroscepticism and the Future of Europe: Views from the Capitals, Europa@oegfe.at, 22.09.2020, <https://oegfe.at/2020/09/22_tepsa_euroscepticism/>. Rodrik, D., Populism and the economics of globalization. In: Journal of International Business Policy, 2018, 1 (1–2).
6. Taggart, P. A Touchstone of Dissent: Euroscepticism in Contemporary Western European Party Systems. In: European Journal of Political Research, 1998, № 33.
7. Taggart, P., Szczerbiak, A. (2002), The Party Politics of Euroscepticism in EU Member and Candidate States. In: Opposing Europe Research Network Working Paper. 2002, 6.
8. Ангелов, Иван. Забравените поуки от световната икономическа криза. – В: Pogled info, 28.06.2012, последно посетен 25.09.2020, <https://pogled.info/avtorski/Prof-d-i-n-Ivan-Angelov/zabravenite-pouki-ot-svetovnata-ikonomicheska-kriza.36697>.
9. Димитрова, Боряна. Евроинтеграция за официална консумация. – В: ALPHA RESEARCH, декември–януари 2001/2002, последно посетен 12.09.2020, <https://alpharesearch.bg/post/651-evro- integracia-za-oficialna-konsumacia>.
10. Кръстев, Иван. След Европа. За слабостта и силата на Европейския съюз. Обсидиан, София, 2017.

11. Николова, Никол. Поколение Европа: Явлението евроскептицизъм: как, кога и защо? – В: Европейски парламент, последно посетен 04.09.2020, <https://www.europarl.europa.eu/portal/bg>.
12. Христов, Ангел. Евроскептицизмът. Поява и причини. – В: Ibsedu, последно посетен 24.09.2020, <https://ibsedu.bg/media/Trudove/2015/11_39.pdf>
13. ЕС до няколко седмици може да сключи договор със САЩ, обяви Фон дер Лайен. – В: News.bg, 22.01.2020, последно посетен 24.09.2020, < https://news.bg/world/es-do-nyakolko-sedmitsi-mozhe-da-sklyuchi-sporazumenie-sas-sasht-obyavi-fon-der-layen.html>
14. Историята на Европейския съюз. Europa.eu – Официален уебсайт на Европейския съюз, 28.07.2020, последно посетен 19.09.2020, <https://europa.eu/european-union/about-eu/history_bg>.
15. Неудовлетворените очаквания са в основата на евроскептицизма. – Capitalfoundation.eu, 21.12.2017, последно посетен 15.09.2020, <https://capitalfoundation.eu/neudovletvorenite-ochakvaniya-sa-v-osnovata-na-evroskeptitsizma-pokazva-izsledvane/>.
16. Следизборно проучване сред европейците, живеещи в чужбина. – В: Евробарометър, последно посетен 23.09.2020, <https://www.europarl.europa.eu/at-your-service/bg/be-heard/eurobarometer/2019-post-electoral-survey-among-european-expatriates>.
17. Специален доклад „TTIP – пътят към корпоративното робство“. – В: Институт за модерна политика, 03.12.2014, последно посетен 25.09.2020, <https://www.modernpolitics.org/>.

ОПАЗВАНЕТО НА ОКОЛНАТА СРЕДА – ДИСКУРСИВНОТО ПОЛЕ НА РАЗДЕЛЕНИЕ В СЪВРЕМЕННАТА БЪЛГАРСКА ДЕЙСТВИТЕЛНОСТ

Стоянка Балова

Резюме: Настоящата статия разглежда дискурсивното поле на разделението по отношение на опазването на околната среда. Представя езиковия портрет на българските политически представители по актуални моменти в обществено-политически аспект от последните пет години в полето на екологията. Анализиран е и езикът на съвременния екопротест, като са представени основни техники на комуникация чрез визуални послания.

Ключови думи: Околна среда, екоактивисти, екопротест, политически език, разделение

1. Въведение

Екологичната идеология се гради преди всичко върху разбирането, че в същността си екологията представлява хармоничното съжителство между човека и природата, което е залог за доброто състояние на околната среда и за следващите поколения.

Терминът „екология" е въведен от Ернс Хекел през 1866 г.[145] Въпреки че екологията възниква през XIX век, по-голямата част от теоретичната ѝ структура се създава през XX век. Темата за екологията още от своето възникване винаги е била поле за бурни дискусии и прокарване на разделителни линии между различни обществени и политически кръгове. Затова е добре, когато говорим за екология и взаимоотношенията „човек-природа-общество", да имаме предвид, че тя трябва да бъде разглеждана от една страна, **като наука** и от друга – като **глобален възглед за света**.

145 Хекел Ернст, Всеобща еморфология на организмите, 1866

Екологията като наука споделя с другите природни науки своята методология и философски основи, защото неживата и живата природа съществуват в една система в пространството и времето. Екологията започва като поле в природните науки, но завършва, пресичайки хуманитарните (социология, антропология, психология, икономика и др.) и техническите (техника, технология и др.) науки, в наука за тоталната реалност. Тя обхваща конфронтацията на биологични, социални, исторически и политически фактори, засягащи съществуването на всеки.

Екологията като глобален възглед за света поставя основите на формиране на екологична култура, съзнание и поведение, което от своя страна играе съществена роля при идентифициране на екологичната идеология и отстояване на екологични принципи, ценности и нагласи. Управлението на околната среда придобива геополитическо измерение, когато става очевидно, че измененията в околната среда са причина за сериозни природни катаклизми, засягащи физическото оцеляване и сигурността на цели региони и държави.

Настоящата разработка има за цел да изследва политическия език като инструмент за разделение по оста екоактивисти – екоскептици в съвременната българска демокрация, като разгледа и анализира актуалните обществени проявления по темата в последните пет години.

На първо място следва да уточним, че когато говорим за политическия език, трябва да имаме предвид, че той се явява категория на политическата комуникация. Йозеф Мистрик го определя като „публична реч на държавник, политик или обществен работник“[146].

Когато анализираме политическия език, не можем да подминем Мъри Еделман, който утвърждава, че „езикът се определя като политически не защото е използван от политиците, а защото е език, чрез който се изразява властово отношение. Политиката предава на езика специални харак-

146 Александрова 2008, с.254

теристики, които именно го определят като политически“.[147] Властовият характер на езика среща подкрепа и в текстовете на Джордж Оруел. Той вярва във властта на езика да установи и поддържа политически контрол и изразява това свое виждане в книгата си „1984“. Именно този тип властово проявление и разделение ще търсим чрез примери в настоящия анализ.

В най-общ смисъл можем да изведем, че говоренето е свързано с реализацията на някакво действие, а политическото говорене можем да определим като комуникация, осъществявана с цел, идея и посока. Тя се явява и част от процеса на търсене на алтернативи.

Тъй като основен фокус на изследване ще бъде разделението по отношение на политическата комуникация, е редно да уточним, че тя маркира онова поле на обществения дискурс, което обединява две централни по значимост сфери на човешката дейност – политиката, разглеждана като вид обществена дейност, и комуникацията, разбирана като целенасочено публично говорене.[148]

Анализирайки политическата комуникация, трябва да уточним, че ще вземаме предвид нейния медиен модел, който се базира на идеята, че политическата комуникация между трите субекта политици-граждани-медии протича в рамките на едно публично медиезирано пространство, в който превес в комуникативния процес вземат медиите.

В последните години се отчитат негативни тенденции по отношение на политическото слово. Прокрадва се усещането, че политическите елити вместо да се доближават до обществото, защитавайки аргументирано определени каузи, успяват умело чрез езика на разделението, омразата и пропагандата да отблъснат хората от политическото и

147 Edelman Murray, Political language. [online][посетен на 10.06.2020 г.] https://eclass.aueb.gr/modules/document/file.php/OIK260/Murray%20Edelman%20%28Auth.%29-Political%20Language.%20Words%20That%20Succeed%20and%20Policies%20That%20Fail-Academic%20Press%20%281977%29.pdf

148 Стефанова Нели, Политическа реторика. Съвременни тенденции, София:УИ „Св.Климент Охридски“”, 2017

идеята за политиката. Използват противопоставянето като основен похват при политическите изказвания във всяко едно измерение.

Максимата „разделяй и владей" придобива практическа реализация, когато зад фасадните призиви за обединение се крие различно намерение, което в политиката се счита за стратегия за получаване и поддържане на властта чрез разделяне на голяма концентрация на властта на групи, които индивидуално имат по-малко власт. Тогава, когато се противопоставя обществото по определена тема или казус, можем да говорим с/за взривяване на гражданския мир и влошаване на разбирателството.

Разделението на обществото по екотематиката в годините назад е намирало различни проекции – от опазване на водите, горите и биоразнообразието, през презастрояването и депонирането на отпадъци до климатичните промени и последиците от тях.

2. Реторика на разделението – езикови образи на българските политици

В настоящия раздел ще разгледаме ключови моменти и събития през последните пет години по отношение на екологията в националната перспектива. През призмата на реторичния анализ ще открием основни маркери на разделение в политическата реч на родните лидери.

Построяването на нов лифт в Банско

В последните години повратна точка в националната екодействителност безспорно се оказа построяването на втори лифт в Банско.

В края на 2017 г. на последното редовно заседание на правителството за годината се даде зелена светлина за изграждането на втори лифт в Банско. В рамките на същото заседание министрите одобриха още една точка, внесена извънредно – за частично разширяване на ски зоната, което е част от плана за управление на Парк „Пирин". За там към тогавашния момент няма направени инвестиционни намерения, а по правилата ще може да се изгражда само спортна инфраструктура.

Още в първите минути на брифинг на Министерски съвет тогавашният вицепремиер Валери Симеонов заявява публично, че с решенията си днес правителството е „спасило природата на Пирин“ от „псевдоеколозите“.

Валери Симеонов е един от родните политици, който се слави с радикална реторика – стратегия, която е печеливша за крайно десни и по-радикални партии. Очевидното тук е, че Симеонов търси политически дивидент за своята формация и личния си политически капитал, използвайки крайно остра реторика и неприемливи определения, с които цели да раздели и противопостави обществото.

Предложението на Министерския съвет бе последвано от вълна от протести, която заля различни градове в страната. В обществено-политически контекст можем да откроим няколко разделителни линии, които не успяха да намерят начин за преодоляване.

На първо място имаме разделение на два **алтернативни протеста** – докато под прозорците на Министерския съвет протестираха еколози и природозащитници против промяната в концесионния договор и разрешаване на строителството, то пътят Е79 край Симитли беше блокиран от протестиращи граждани с искане за разрешение за изграждане на втори лифт.

Управляващото мнозинство в лицето на ГЕРБ и Обединени патриоти успя да раздели българското общество умело, като в същото време твърдеше, че по този начин решава два проблема – за изграждане на нов лифт на Банско и за запазване на природата на Пирин. Именно Обединените патриоти оказаха и най-силен натиск за правителствено решение за ски зоната в Банско в последните минути на 2017 г. В тези действия на управляващите по-скоро прозират частни интереси, отколкото разрешаване на проблема, който назрява там от години.

На второ място **разделителни линии** откриваме и в политическия език на представителите на **патриотичните партии в страната**. В свое интервю Валери Симеонов определи протестите срещу втория лифт в Банско като „саботаж“ и

„изкуствено създаден проблем“[149], като съзря и политически мотиви на десните си опоненти, които „се опитват да излязат от безтегловността след изборите“.[150]

В същото време неговият партньор в коалицията Волен Сидеров в свое телевизионно участие умело използва изрази и оправдания, с които цели да омаловажи ситуацията: „Ние не сме влезнали във властта да се занимаваме с плажове и лифтове“. и „Не знам защо цялата държава се занимава с някакъв лифт. Ние не сме се съгласили да участваме в тази коалиция заради лифтове, плажове и пързалки…“ Волен Сидеров използва характерното за него патетично изразяване, в което често се наблюдава липса на дипломатичност, чувство на нетолерантност, противоречиви и крайни оценки и обиди. В конкретния случай целта е да раздели обществото, като измести фокуса от проблема и омаловажи случващите се обществени процеси.

В ораторските изяви и на двамата липсват аргументи по същество за доказване и подкрепа на определена теза, а по-скоро приложение намира популизмът, който е изключително характерен за националистическите партии и движения.

Крехки опити за обединение откриваме в изказвания на тогавашния екоминистър Нено Димов: „Направих всичко възможно да има максимална прозрачност на проекта на кръгла маса, на която бяха разяснени всички аспекти на начинанието. Целта беше всички заинтересовани страни да се убедят, че натрупаният с годините проблем с изграждането на втори лифт на ски зона Банско трябва да бъде решен.“

Въпреки опита за сваляне на напрежението, откриваме и маркери на разделение от страна на екоминистъра, който заяви, че на провелата се дискусия „не присъстваше нито един представител на екоорганизациите, които са против изграждането на втори лифт“.

---

149 БТВ[online][посетен на 10.06.2020 г.] https://btvnovinite.bg/bulgaria/politika/valeri-simeonov-opredeli-protestite-sreshtu-vtora-kabinka-v-bansko-kato-sabotazh.html

150 Пак там

Спорът между еколозите и представителите на бизнеса да има или да няма втори лифт в Банско, успя да открои и още една разделителна линия – изостри отношенията и в управляващата коалиция. Вицепремиерът Валери Симеонов дори обвини премиера Бойко Борисов, че „компрометира и саботира“[151] предложението му за промяна на концесията в Банско. Въпреки сътресенията, в името на управлението различни говорители на Обединените патриоти вкупом твърдяха, че коалицията е стабилна и щяла да „добута“ до края на мандата.

Климатичните промени

На следващо място следва да се разгледа разделителната линия по отношение на политиките за климата.

Климатичните промени се проявяват в един безкрайно сложен природен сюжет, който в годините назад е поле за глобален политически дебат. Темата за промените в климата излезе от ерата на сензацията, премина през полето на естествения скептицизъм и сега се намира в дълга фаза на прагматичната политическа и икономическа дискусия.

Проблематиката около климатичните промени винаги е носила след себе си разделение в различните прослойки на обществото, които в годините назад са водили дискусии по причините за промените в климата. Редно е да се спомене, че международната научна общност отдавна е заключила, че изменението на климата е неоспорим факт, но дори в последните години продължава да се спори и съответно да се разделя обществото по отношение на причинителите, предизвикали промените.

Джей Маршал Шепърд, изтъкнат професор и директор на програмата за изучаване на атмосферата към Университета в Джорджия, бивш ръководител на Американското метеорологично общество и един от най-известните застъпници в САЩ на борбата срещу промените в климата, посочва, че обикновено хората, които са най-силно потърпевши от климатичните промени, изразени под формата

151 Вести БГ, [online][посетен на 10.06.2020 г.] https://www.vesti.bg/bulgaria/vtori-lift-v-bansko-protest-blokira-orlov-most-6077652

на пожари, наводнения и суша, са същите онези хора, които се сблъскват с дискриминационно отношение, базирано на расови различия. Точно както енергийната икономика ще се изчисти чрез „крайна и неизбежна промяна“[152], Шепърд предвижда, че следващите години ще доведат до по-широка промяна сред американците по отношение на расовите различия, пречупени през призмата на социалните и икономическите взаимоотношения. Подобно на расизма, изменението на климата е проблем на системата. Хората, които определят законите, политиката и взимат важните решения, рядко се включват в дискусии относно климата.

Поле на политическа дискусия по отношение на климата в българския контекст е и последният **документ от Париж, който създава рамка за борба** с изменението на климата в световен мащаб след 2020 г. Изпълнението му следва да доведе до избягване на опасните климатични промени, като се ограничи повишението на средната глобална температура – **под 2 градуса по Целзий спрямо прединдустриалните нива**.

Основни маркери на разделение чрез политическия език откриваме в изказване на Магдалена Ташева, народен представител от ПП „Атака“: „На човечеството силово се налага една ненаучна теория за глобалното затопляне…“[153], като допълва също, че „в момента българският парламент ще преглътне поредното унижение да гласува това извращение на науката, което ни се предлага.“[154]. Отново е налице традиционната националистическа реторика, за която е характерен нападателният тон и принизяване на изразните средства, с цел да увеличиш политическия си рейтинг и да омаловажиш значението на дискутираната тема.

---

152 The Royal Society, Storyline approach to the construction of regional climate change information. [онлайн][посетен на 10.09.2020 г.] https://royalsocietypublishing.org/doi/10.1098/rspa.2019.0013

153 Народно събрание на Република България, Стенограма от пленарно заседание от 21.10.2016 г. [онлайн][посетен на 10.07.2020 г.] https://www.parliament.bg/bg/plenaryst/ns/51/ID/5713

154 Пак там

Дискусиите за това как да се борим с изменението на климата почти винаги завършват с оплакване относно „липсата на политическа воля". Сякаш препятстването, което не позволява на тези визии за чисти технологии да се превърнат в пазарна реалност, е нещо извън рационалното. Именно липсата на политическа воля води след себе си пропаст между политическите елити и обществото като цяло.

Законът за биоразнообразието и строежът на Алепу

Месец юни 2020 г. се оказа повратен момент в националната обществена действителност по отношение на промени в екологичното законодателство и открои нови разделения в обществото.

На първо четене бяха приети поправки в Закона за биологичното разнообразие. Законопроектът цели въвеждането на новия подход за управление на „Натура 2000"[155] в България, а именно управлението на защитените зони на регионален принцип.

Промените предвиждат решенията да се вземат административно, без участие на учените, а само с участието на министъра на екология и на ръководителите на РИОСВ. Именно това се оказа и поредната разделителна линия в политическата комуникация по направление политическите представители-гражданското общество.

Казусът с промените в закона и застрояването в защитени зони, в частност застрояването на Алепу, се оказаха поредният подводен камък, който раздели управляващи, опозиция, бизнес и граждани.

Ако погледнем парламентарния дебат, изпълнявайки контролната функция на парламента, опозицията чрез изказване на парламентарния оратор Атанас Костадинов ясно откроява горепосочените разделителни линии: „Кой

155 „Натура 2000" е общоевропейска мрежа от защитени територии, създадена, за да осигури оцеляването на най-ценните биологични видове и местообитания в Европа. Тя не е ограничена до природни резерва-ти, а се основава на много по-широкия принцип на запазване и устойчиво ползване на природните ре-сурси, при което хората и дивата природа да могат да съжителстват в хармония.

има интерес вместо икономическо развитие, опазване на природния ресурс и просперитет на населението, да има хаос, неяснота, проблеми и напрежение?! Това са две групи. Първата е на изпълнителната власт и управляващите от ГЕРБ, които си купуват политическо спокойствие срещу компромиси по отношение на екологичната законност. Втората група са тези родолюбиви инвеститори в кавички, които искат да ловят риба в мътна вода, които разчитат на пролуки в законодателството и са в миропомазан контакт с управляващите"[156]

Въпросът остава реторичен, отговор в рамките на парламентарния контрол липсва. В няколко медийни изявления откриваме единственото обяснение на министър Димитров, което гласи, че „не би било редно във вече започнато производство за Алепу да давам становища".[157] Липсата на адекватна аргументация от страна на министъра по-скоро се дължи на прозиращите бизнес интереси, водещи началото си още от 2005 г., когато община Созопол прехвърля терените във фирма с публично-частно партньорство. След което терените са укрепени и отстъпени на частниците на доста занижени цени.

3. Гражданите отвръщат на удара – обединеният образ на съвременния екопротест

Въпреки прокарването на разделителни линии от държавните управници, българското общество в годините назад е доказало, че е чувствително на социални несправедливости и умее да се обединява около каузи, особено що се касае до опазване на околната среда и защита на природата.

Дори да имат различни лозунги и методи на изразяване, то „демонизираният образ" на политиците и партиите винаги е бил обединител на редица протести.

---

156 Народно събрание на Република България, Стенограма от пленарно заседание от 26.16.2020 г. [онлайн][посетен на 10.07.2020 г.] https://parliament.bg/bg/plenaryst/ns/52/ID/10444

157 Актуално [онлайн][посетен на 10.07.2020 г.] https://www.actualno.com/society/spored-revizoro-ne-bilo-redno-da-dava-stanovishte-za-alepu-bsp-mu-poiska-ostavkata-news_1472872.html

Настоящият раздел има за цел да проследи механизма и начина на изразяване на съвременния екопротест, който съчетава в себе си вербални послания и визуална реторика като основни инструменти за общуване в затворения модел на политическата комуникация.

Безспорно езикът на съвременния екопротест става по-шарен и можем да го определим като иноватор по отношение на въвеждане на средства за комуникация чрез визуализиране на посланията. Редно е да се припомни, че големият пробив в семиотичното осмисляне на механизмите за въздействие на визуалната комуникация е осъществен от фронтмена на парижкия семиотичен кръжок Ролан Барт с публикуваната през 1964 г. статия „Реторика на образа" (La rhétorique de l'image). Целта ù е да покаже начина, по който смисълът се пренася в послания, които са доминантно визуални.[158]

Протестите в подкрепа на навременни действия за справяне с климатичните промени са едни от интересните примери по отношение на убеждение чрез визуален образ.

Своеобразен виртуален протест по отношение на глобалните проблеми с околната среда откриваме още през 2004 г., когато навлиза визуалната и символната реторика като инструмент, илюстриращ опасността от климатичните промени. Международният символ на климата изразява безпокойството от изменението на климата и желанието да се разширят познанието и ангажираността на широката общественост.

Символът, представен през юни 2004 година в Бон, е едно ново средство за повишаване на общественото съзнание относно проблемите по изменение на климата. През първия месец от съществуването на сайта www.saveourclimate.org изображението е било изтегляно повече от 150 пъти. Колкото по-често се появява символът, толкова по-лесно ще действа като отличителен знак за цялостната световна комуникация по проблемите на изменение на климата. Редица световни компании, представители на местните и регионалните власти, поставят символа на своите официални интернет страници, символът е използван и като подпис в официални

158 Барт, Ролан. Реторика на образа, Във: Въображението на знака, София: Народна култура,1991, с.53

имейл кореспонденции и като профилни снимки в личните профили в социалните мрежи както на широката общественост, така и на политически представители.

Погледнато в световен мащаб, откриваме иновативност на посланията при организираните протести от ученици срещу бездействието на политиците по целия свят относно климатичните промени и унищожаването на природата.

Демонстрациите по света започнаха през 2018 г., а движещата им сила бяха ученици и студенти, вдъхновени от примера на тогавашната 16-годишна Грета Тунберг, която през лятото на същата година започва самостоятелен протест, апелиращ към спешни действия относно климатичните промени.

Примерът на шведката в следващите месеци бе последван от хиляди ученици по целия свят, включително и в България, където за първи път ученици излязоха на протест на 9 март 2019 г. с апел за действия относно климатичните промени. Седмица по-късно, за да бъдат част от международната протестна вълна, те отново се събраха пред Столична община като част от световното движение „Петъци за бъдеще“ (FridayForFuture).

Изключително любопитно явление по време на протестите представлява съчетанието между езиково послание и физически предмет. По този начин протестното послание „играе“ с преките и преносни значения на думите, резултатът е оригинално, изпълнено с находчивост обръщение. Един от предметите, символи на съвременния екопротест, безспорно се явява фигурата на планетата Земя.

Предметът „планетата Земя“, комбиниран с текстово послание, носи далеч по-емоционално послание. Такова наблюдаваме и на протестите в Рим през април 2019 г. Целта на визуалното послание е да засили емоцията и да остави усещането у реципиента за подтикване към действие. Подобно е и посланието, написано на италиански език чрез визуализиране на обикновен и пясъчен часовник, по този начин се асоциира, че времето на планетата изтича. Дори самото послание да не може да бъде разбрано буквално, поради бариери в езиково отношение, то реториката на образа говори много повече.

Интересен момент от стачката за климата в Рим е, че сцената, от която говори самата Грета, е захранвана с електричество, генерирано от 128 велосипеда, свързани към динамо и генератор.

В национален план по време на двете екологични прояви, които бяха организирани в София като част от световната стачка за климата, наблюдаваме отново проекции на физически предмети и текстови послания. Част от исканията на протестиращите бяха за пълна забрана за строеж върху малкото останали диви плажове и зони, а посланията бяха изобразени чрез средствата на визуалната реторика.

Като интересна черта на езиковата репрезентация на националния екопротест се забелязва и трансформация на заглавия от популярни световни филмови продукции. Заглавието на филма „Междузвездни войни – империята отвръща на удара“ е заменено с изображение на планетата и текстовото послание „Планетата отвръща на удара“.

В съвременната история специално място се отрежда за екопротеста, организиран в началото на лято 2020 г., което бе белязано от поредното гражданско недоволство, този път против готвените промени в Закона за биоразнообразието и застрояването на Българското черноморие.

Анализирайки посланията и начина им на предаване, можем да обобщим, че езикът на **новия екопротест става все по-нетрадиционен, разчупен и иновативен**.

Пример за това откриваме при протестите на екоактивистите пред сградата на Народното събрание срещу застрояването на Черноморието, които категорично отхвърлиха обяснението, че на Алепу не се строи хотел.

Досегашните лозунги и послания по време на гражданските протести в езиково отношение бяха еднообразни и предвидими. Лозунгите на протестиращите се трансформираха от кратки императивни конструкции като: „Вън!“, „Долу!“, „Смърт!“ и подобни към разнообразни, развлекателни и хумористични. Установи се трайна тенденция за изразяване на обществените послания чрез метафори, съчетания меж-

ду езикови послания и физически предмети, използване на популярни образи, игра на думи, рими, поговорки и замяна на фрази в познати български стихотворения.

Лозунгът иронизира отбягването на проблема, заменяйки думи в българското стихотворение „Високи сини планини". Освен това разделението на граждани срещу мафията (имайки предвид властта) се наблюдава и чрез изобразяването на трите маймуни „Не знам, не чух, не видях", което се е превърнало в олицетворение на мафията. Интересно е да се отбележи, че оригиналът на композицията от трите маймуни се намира в японския град Нико и стои над вратата на храма-светилище Тошо-гу от XVII век. Авторът на произведението е скулпторът Хидари Дзингоро. Дърворезбата е своеобразна илюстрация на будистка пословица, която синтезира житейската мъдрост, че да не знаеш онова, което е опасно, е полезно за оцеляването. Ако интерпретираме първородното значение на символа, откриваме проекция и в националната действителност – министърът на МОСВ, правейки се, че не знае какво се случва със строежа на Алепу, всъщност мисли, че ще допринесе за оцеляването си във властта: „Видях го по телевизията, много интересен обект. Не ми прилича на защитна стена, предполагам, че пред него има и хотел. Може би по проект ще е много хубав."[159]

159 Bulgaria On AIR [online][посетен на 10.06.2020 г.] https://www.bgonair.bg/a/2-bulgaria/196258-revizoro-za-stroezha-na-alepu-nyama-da-spra-proekta-shte-ima-hubav-hotel

На последния протест на еко активистите основно искане бе всичко, което засяга „Натура 2000“, да се премахне от промените в Закона за биологичното разнообразие.

Наблюдаваха се разделителни линии по отношение на властта и гражданското общество чрез типичните познати конструкции, като „Граждани срещу мафия“, този път изписани на зелен фон, който се олицетворява с цвета на опазването на околната среда и маркира протеста като обединение на природозащитниците срещу властта.

Любопитни са и проявите на езикова игра, които комбинират определени думи в рими, носейки ясно послание.

За разлика от тенденциите в политическия език, езикът на протеста е кратък, точен и ясен, посланията са недвусмислени и изобретателни.

Такъв е и примерът на следващата снимка, която може да се тълкува по няколко различни начина.

На първо място поставянето на „стоманени блокчета“ на главите на протестиращите олицетворява категоричното отхвърляне на застрояването по родното Черноморие. На следващо място, снимката е заснета пред Народното събрание на Република България, което може да говори само по себе си, използвайки метафората за „чугунените глави“, както са наричани хората, които нехаят и умишлено не предприемат действия по разрешаване на даден проблем.

В обобщение може да се изведе, че езикът на протестите безкрайно любопитен за всички и **показва ясното разделение** между две от основните звена в политическата комуникация – **политици и граждани**. Езикът на екопротестите е интересен, защото е образен, жив, метафоричен и съчетава в себе си хумор, иновативност и езикова игра. Освен това изразява възгледите и позициите на обществото по разнообразен начин, който е далеч по-разбираем от речта на политическите ни представители.

4. Изводи и заключение

Социалните условия и контекстът на определени обществени събития правят гражданите чувствителни към едни политически послания, а в същото време безразлични към други.

Политическият език като инструмент за разделение на обществото по темата за околната среда по-скоро се изразява в покачване на напрежението между граждани и политически представители. Като обобщение може да се каже, че при направения анализ не се наблюдава противопоставяне на различно мислещи групи в обществото по отношение на опазване на околната среда. По-скоро може да се отчете разделение по оста политици-граждани. Не се наблюдава сблъсък на противоположности – екоактивисти – екоскептици. Изводът може да се подкрепи и с още един аргумент, който откриваме в редица социологически проучвания, че у нас 50% от българите определят себе си като природозащитници, като тук трябва да имаме предвид престижността на отговора да определиш себе си като човек, който пази природата, без реално да се правят определени стъпки в посока на опазването на природата. Друг аргумент в подкрепа на твърдението е също, че в анализираните ситуации по-скоро политическите представители противопоставят определени социални кръгове в обществото – групи граждани (еко активисти) срещу представителите на бизнеса. И докато първите изразяват гръмко своите позиции чрез широката палитра от инструментите на реториката, то при вторите по-скоро наблюдаваме „оглушително мълчание", чрез което се опитват да оставят проблема да „отшуми" и след това отново да реализират своите планове.

Ако съпоставим езика на екопротестите с политическия език на родните избраници, то отново откриваме разделителна линия от комуникативна гледна точка. Политическият език е многословен и същевременно много клиширан, ниско информативен и многозначен, политическото говорене е скучно и еднообразно. В същото време езикът на съвременния екопротест можем да определим като ясен и еднозначен, а, поднесен по иновативен начин, бива възприеман от гражданите безапелационно.

В заключение следва да се спомене, че основни говорители на разделението по темата за околната среда остават представителите на патриотичните партии. Езикът им по-скоро може да се определи като популистки, недипломатичен, граничещ с рамките на добрия тон и обноски, залитащ на места и към агресия и обидна лексика. Липсата на аргументи по същество доказва бедната подготовка по екологичната проблематика и/или определена частна обвързаност.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА:

1. Александрова, Донка, Основи на реториката. София:УИ „Св.Климент Охридски“, 2013

2. Александрова, Донка, Тенденции на политическата реторика на българския преход [онлайн] http://rhetoric.bg/%D0%B4%D0%BE%D0%BD%D0% BA%D0%B0-%D0%B0%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B0-%D1%82%D0%B5%D0%BD%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D1%86%D0%B8%D0%B8-%D0%B2-%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D1%82

3. БТВ[online] https://btvnovinite.bg/bulgaria/politika/valeri-simeonov-opredeli-protestite-sreshtu-vtora-kabinka-v-bansko-kato-sabotazh.html

4. Вести БГ, [online] https://www.vesti.bg/bulgaria/vtori-lift-v-bansko-protest-blokira-orlov-most-6077652

5. Буруджиева, Татяна, Мениджмънт и комуникация в политиката. София: Фондация Фридрих Еберт, 2006

6. Bulgaria On AIR [online] https://www.bgonair.bg/a/2-bulgaria/196258-revizoro-za-stroezha-na-alepu-nyama-da-spra-proekta-shte-ima-hubav-hotel

7. Edelman Murray, Political language. [online] https://eclass.aueb.gr/modules/document/file.php/OIK260/Murray%20Edelman%20%28Auth.%29-Political%20Language.%20Words%20That%20Succeed%20and%20Policies%20That%20Fail-Academic%20Press%20%281977%29.pdf

8. Миланов, Владислав и Надежда Сталянова, Езикови портрети на българските политици и журналисти, София: Парадигма, 2014

9. Народно събрание на Република България, Стенограма от пленарно заседание от 21.10.2016 г. [онлайн] https://www.parliament.bg/bg/plenaryst/ns/51/ID/5713

10. Народно събрание на Република България, Стенограма от пленарно заседание от 26.16.2020 г. [онлайн] https://parliament.bg/bg/plenaryst/ns/52/ID/10444

11. Барт, Ролан. Реторика на образа, Във: Въображението на знака, София: Народна култура, 1991

12. Стефанова Нели, Политическа реторика. Съвременни тенденции, София: УИ „Св.Климент Охридски", 2017

13. Хекел Ернст, Всеобща еморфология на организмите, 1866

„РАЗКАЗЪТ“ ЗА МАЛЦИНСТВАТА В БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА КРИТИЧЕСКИЯ ДИСКУРСИВЕН АНАЛИЗ

Теодор Славев

Резюме: В текста е направен опит да се приложи подходът на критическия дискурсивен анализ към „разказа“ за малцинствата в България. Той дава възможност на анализатора да се въоръжи с допълнителни инструменти за осмисляне на дадено политическо говорене отвъд лексикалните и символните знаци, които създава риторическата реалност. В този ред на мисли, в текста се поставя фокус върху социалните, икономическите и политическите предпоставки (и цели), което се крие зад чертаенето на образа на малцинствата като „виновни“ за неслучването на редица резултати от националпопулистки формации и политици. Обърнато е внимание на ново говорене във връзка с олигарските – нов „разказ“ за мощно икономическо и властово малцинство. Подчертаните са рисковете от нормативизиране на подобна политическа реторика.

Ключови думи: Критически дискурсивен анализ, малцинства, националпопулизъм, олигархия

Да се анализира безпристрастно въпросът за политическото говорене за малцинствени групи или за групи (общности) от хора в неравностойно положение, на нуждаещи се и такива, които са в непривилегировано отношение спрямо достъп до публични блага и права, включително и до такива социално-икономически параметри като благоденствие и благосъстояние, е не само трудно, до степен на невъзможност, но и ненужно. Изследователското око в настоящия текст ще използва възможностите на критическия анализ, който черпи вдъхновение от общата критическа социална и политическа теория. Нейни основатели са изследователите от т. нар. Франкфуртска школа[160]. Този метод предполага критическа рефлексия,

160 Вж. повече за изследователите от Франфуртската школа, напр. в:

социално ангажирана критика като контрапункт на постмодерния релативизъм и деконструкция. Приложението му ще ни помогне да отхвърлим ограниченията на стимулирания от икономикса методологически подход, който се стреми да обяснява социалната действителност и обществените процеси редукционистично, свеждайки ги до пазарната логика.

Критическият дискурсивен анализ ни помага да отидем отвъд лексикалните и символните знаци, които създават риторическата реалност на стигматизиране на определени малцинствени групи. Той дава възможност да се анализира контекстът зад употребата на текста в някаква форма – да се вземат предвид социалните, икономическите, властовите и др. предпоставки, които дават заряд на анализираното от нас политическо говорене. Критическият дискурсвен анализ позволява да повдигнем завесата върху политическото говорене и да отразим идеологическите параметри на употребата на словото при говоренето за малцинствата и нейната посока – дали тя се използва, например, като пропаганда или като език на омразата за политически цели, какъвто пик се наблюдава всъщност в последните години в Западния свят от крайнодесни и националпопулистки политически субекти. Изборът на критическия дискурсивен анализ проследява **и интер-модалностите между социални практики** (форми на социално общуване, отношения, властови субординации и др.) **и употребата на словото в публичното пространство**, от лица, подготвящи и вземащи решения. Връзката е взаимозависима и регенерираща честотата, масовостта и значимостта – както социалните практики определят определен тип публично (политическо) говорене, така и самата лексикална и символна употреба влияя върху вида, формата и интензитета на социалната реалност. Критиче-

---

Грамши, Ант. За културата, литературата и изкуството. Наука и изкуство. С., 1976; Фром, Е. Да имаш или да бъдеш. Кибеа. С., 2011; Хабермас, Ю. Философският дискурс на модерността. ЕА. С., 1999; Adorno, T. Minima Moralia: Reflections on a Damaged Life. Verso. 2018

ският дискурсивен анализ се различава от останалите дискурсивни подходи по това, че той задължително свързва говоренето с социално и политическо неравенство, властова (дори класова, социална) доминация, потисничество и др[161].

Под политическо говорене (писмен/устен текст и символи) ще се има предвид единствено изнесени в публичните канали за масова информация изказвания, тези, мисли и др. на официални представители на публични институции – официални държавни институции, избираеми длъжности, лица, политици, както и на други личности, формиращи обществено мнение. Тъй като настоящият текст има своите ограничения от гледна точка на възможности за широко емпирично изследване, то се стремим по-скоро да повдигнем някои въпроси, които като че ли не са във фокуса на научните търсения в България към момента. Приведените емпирични аргументи са от проведени други изследвания, а събраните и анализирани от автора източници на данни и информация са от онлайн пространството, където има изобилие от данни за публично политическо говорене в печатни, електронни (телевизионни и радио) медии и за изказвания в рамките на парламентарния процес.

161 Вж. повече за критическия дискурсивен анализ, напр., в: Fairclough, N. 1995. Critical Discourse Analysis. The Critical Study of Language. Longman.; Wodak, R. 2011. The Discourse of Politics in Action: Politics as Usual. Palgrave Macmillan.

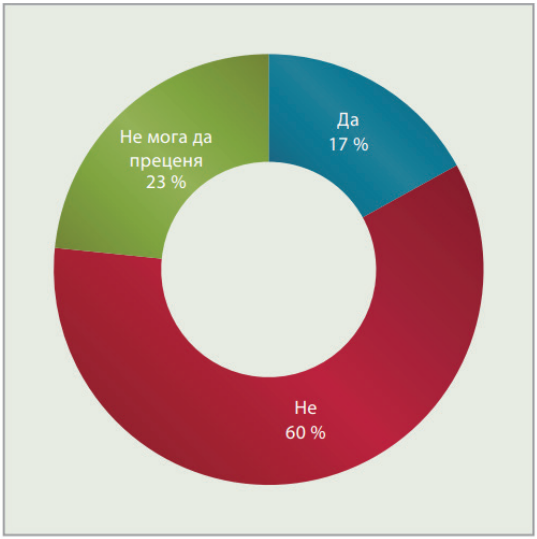

Въпрос: *Случвало ли се е конкретно изказване на политици или журналисти да създаде у Вас впечатление, че физическото насилие или повреждането на имуществото на роми, хомосексуалисти или чужденци е правилно или добро поведение или е по-слабо укоримо, отколкото ако е насочено към българи?*

Фигура 1. Връзка между език на омразата и престъпления от омраза. Източник: Обществени нагласи спрямо езика на омразата. ИОО. С. 2013

Защо говоренето на политическите лица, защо политическото говорене е толкова важно, когато става въпрос за разказа за малцинствата в публичното пространство? Защото за разлика от ежедневното, битовото говорене, политическото говорене на овластени лица, които пряко участват в процеса на създаване и вземане на решения, които стават нормативни актове или общи правила за поведение, **политическото говорене нормативизира определени стилове и стереотипи на отношение**. Това е особено опасно, когато се допуска език на омразата, водещ до разделение, до изключване, до стигматизиране. На практика, възможността от най-високата публична и политическа трибуна да се излъчва език на омразата към малцинствени групи служи като зелена светлина към всички останали граждани за безпрепятствено използване на езика. Проблемът идва оттам, че връзката между използването на езика на омразата води до покачване на престъпленията от омраза.

В изследването „Обществени нагласи спрямо езика на омразата“, проведено по инициатива на Институт „Отворено общество“, София, през 2013 г., изследователи ясно

казват, че: „у 17% от респондентите конкретни изказвания на журналисти и политици са създали впечатлението, че физическото насилие или повреждането на имущество на представители на малцинствата е правилно или добро поведение, или най-малкото е по-слабо укоримо, отколкото, ако е насочено към българи. Високият дял на тези, които не могат да преценят дали са чували такива изказвания (23 %), също е показателен сам по себе си."[162] Изследването е към 2013 г. и макар че данните да алармират за притеснителни тенденции в българското общество още към онзи момент, то повратната точка дойде след съставяне на коалиционно правителство между ГЕРБ и „Обединени патриоти" през 2017 г., след предсрочните парламентарни избори. В кабинета „Борисов II" формацията на националпопулистките партии подкрепя парламентарното мнозинство, но не излъчва представители в правителството. Включването на националпопулисти и крайнодесни формации във властта у нас стана след мигрантската криза, вследствие на въоръжените действия на територията на Сирия и в известна степен отговаря на тенденции, които се развиха и в други европейски държави. Крайнодесните политически формации в Европа използваха ситуацията с мигрантския натиск, за да отправят явни ксенофобски послания в публичното пространство, чрез което да получат някакъв политически излаз към управлението и властта. И докато представители на т.нар. системни партии в европейските държави декларираха, че коалиция с крайнодесни формации е невъзможна, такава в България беше създадена. Към настоящия момент, националпопулистката електорална вълна в Европа като че ли е утихнала, докато зелените партии бележат подем, но влиянието на ксенофобските и човеконенавистните послания за оформяна на границите на публичността не трябва да се подценява.

Традиционно наложилата се политическа култура в България поставя малцинствата като обект на политическото говорене още в началото на прехода с въпроса за регистрацията на Движението за права и свободи. Политическа реактивизация на политическия разказ за малцинствата дойде с проби-

162 Обществени нагласи спрямо езика на омразата. ИОО. С. 2013, стр. 10

ва на „Атака“ и влизането ѝ в парламента през 2005 г., когато тя пренася медийната реторика на език на омразата към малцинствата от телевизия „Скат“ към възможно най-публичното политическо поле, в някакъв смисъл придава политическа легитимност на подобно говорене. Особено активно започва да се говори срещу малцинства (а в предходните години и към мигранти) особено в периоди на предизборни кампании.

Още по време на парламентарните избори през 2014 г. в програмата на НФСБ и ВМРО се срещат текстове за „справяне с циганския въпрос“, изселване на ромско население и дислокацията им в „селища-атракции“, трудова повинност за ромското население и др. Български хелзинкски комитет сезира Прокуратурата за език на омразата и дискриминация, но в постановлението за отказ на Софийската апелативна прокуратура се казва, че: „Разгледани в съвкупност, програмите на НФСБ и ВМРО-БНД не водят до извод за проповядване или подбуждане към дискриминация, насилие или омраза към ромското население, а призовават по-скоро към интеграция и спазване на закона“ [163]. Една от най-отблъскващите форми на езика на омразата беше произнесена от Валери Симеонов на 17 декември 2014 г. от трибуната на Народното събрание, където той заявява: „Безспорен е фактът, че голяма част от циганския етнос живее извън всякакви закони, правила и общочовешки норми на поведение. За тях законите не важат, данъците и таксите са неразбираеми понятия, сметките за електричество, вода, социалното и здравното осигуряване са заменени от убеждението, че те имат само права, но не и задължения и отговорности. За тях кражбата и грабежът са се превърнали в начин на препитание, нарушаването на закона – в норма на поведение, раждането на деца – в доходоносен бизнес за сметка на държавата, грижата за поколението – във възпитаване на малолетните в просия, проституция, кражба и пласмент на наркотици. (…) България е изправена пред

163 Вж. повече тук: https://www.bghelsinki.org/bg/news/prokuraturata-sistemno-otkazva-da-se-zaeme-s-nacionalisticheskite-partii-propovyadvashi-omraza-i-segregaciya-predizborno/

пропастта на етническа криза. Два противоположни и взаимноизключващи се свята са един срещу друг в нашата измъчена родина: светът на бедните, но плащащи своите сметки пенсионери, увисващи на самоделни примки по таваните от болести и безпаричие, и светът на озверелите крадци и насилници, безпаметно пияни след получаване на месечните детски и социални помощи. Остава въпросът какви са причините част от циганския етнос да се превърне в рушител на държавността и законите? Защо хората, които по времето на социализма преди 25 години работеха, пращаха децата си на училище, даваха своя принос в създаването на обществени блага, сега са се превърнали в нагли, самонадеяни и озверели човекоподобни, изискващи право на заплати, без да полагат труд, изискващи помощи по болест, без да са болни, детски за деца, които играят с прасетата на улицата, и майчински помощи за жени с инстинкти на улични кучки?.(…)"[164] За своето изказване той е осъден от българския съд. Проявите на бившия вицепремиер в кабинета „Борисов III" продължават със сцени на сблъсъци с български изселници по границите като част от акция за препятстване на възможността им да упражняват правото си на глас (2017 г.)[165] и обидни квалификации към протестиращи майки на деца с увреждания като „кресливи жени" с „уж болни деца", което доведе до оставката му като вицепремиер (2018 г.)[166]. Всички тези примери служат, за да илюстрират, че **езикът на омразата не само се използва предизборно и за политически резултати, но той е нормативиран, вграден в политическия процес**, появява се под

164 Вж. Стенограма от 22. заседание на 42-ро Народно събрание от 17.12.2014 г., достъпна онлайн на следния адрес: https://www.parliament.bg/bg/plenaryst/ns/51/ID/5328

165 „Тая, пълничката баба, между другото, нямате представа колко нагла беше." Offnews, 27.03.2017 г. https://m.offnews.bg/news/Izbori_18760/Taia-palnichkata-baba-mezhdu-drugoto-niamate-predstava-kolko-nagla_651183.html

166 Призиви за оставка на Симеонов след репликата „кресливи жени с уж болни деца", Медиапул, 19.10.2018г.https://www.mediapool.bg/prizivi-za-ostavkata-na-simeonov-sled-replikata-kreslivi-zheni-s-uzh-bolni-detsa-news285186.html

формата на законодателни инициативи и от маргинални и ограничени публични пространства той се е настанил постоянно в политическото пространство, има своите говорители на възможно най-високо ниво и излъчва сигнали към обществото чрез словото им от върха на политическата пирамида на властта. Това отношение, което се използва за политически цели, се просмуква надолу в обществото, разстила се и от политическо говорене се превръща в обществени нагласи за увеличаващи се социални дистанции между етнически, религиозни и сексуални малцинства в България. Потвърждение на тази теза дават изследователите в Мониторинговия доклад за изпълнение на Националната стратегия за интеграция на ромите, които твърдят, че: „Социалното напрежение и нивата на предразсъдъци към ромите в България са достигнали най-високите си нива", като анализаторите се позовават на ежегодни национално представителни проучвания от 2008 г. до 2020 г.[167]

Защо обаче словесната атака срещу малцинствата от политически фигури, които Съветът на Европа определя традиционно като етнически, религиозни, сексуални малцинства и мигранти, е така интензивно използвана? Националпопулистката стратегия задължително е свързана с очертаване граници на политическото поле и с ясно субективиране на политически враг[168].

Използването и стигматизирането на малцинствата, предимно ромското, като основен причинител за бедността, за престъпността, за източване на обществени системи, като това са най-използваните стереотипи, е стратегия на политическо говорене, поведение и действие, което освен като език на омразата се използва и политически, за да действа като демаркационна линия, но **не за обяснение на етническото, а на социалното**. Дълбокото социално-икономическо неравенство и разслоение в българското об-

167 Вж. повече в Pamporov. A., Iliev. G. (2020) Social prejudices and hate speech towards Roma. In: Civil society monitoring report on implementation of the national Roma integration strategy in Bulgaria. EC. Directorate-General for Justice and Consumers., p. 13

168 Вж. повече напр. в: Mouffe. S. 2018. For a Left Populism. Verso

щество, което въпреки приемането ни в Европейския съюз се задълбочава, се използва като контекст за реализиране на човеконенавистно говорене от политици, което да легитимира огромното неравенство. Използването на „виновник" и „враг", рисуването на образа за „престъпници" е социален отдушник, който позволява лесно обяснение за иначе печалното състояние на мнозинството от граждани. Този разказ, тази картина се поддържа и от медиите, за което също има редица изследвания. Тоест, политическото говорене за етническите малцинства в България от национал-популистическите формации, служи за параван, който да обясни тежкото социално-икономическо положение, като дава на публиката лесносмилаем враг, който да бъде обвиняван за общата бедност.

Подобна реторика не се използва само за тесни електорални цели. Във връзка с дело в съдебна фаза срещу бившата кметица на столичния район „Младост" Десислава Иванчева и отказа на ключовия за Прокуратурата свидетел по делото за подкуп настоящият главен прокурор (към онзи момент е зам.-главен прокурор) Иван Гешев коментира: „Единственото, което не можеше да се предвиди, беше ясно, че той ще каже, че това не е вярно в досъдебното производство. Така правят всички подсъдими. Така правят и циганите, включително и по делата. Това е масово."[169] Подобна лексика е недопустима от представители на съдебната власт и по-специално от ръководни кадри в държавното обвинение, защото тя явно насажда нагласи към единствено овластените да упражняват държавната наказателна репресия към даден етнос. По всички международни правни и демократични стандарти е недопустимо престъпността да се квалифицира по етнически принцип, тъй като наказателната отговорност е единствено индивидуална, а не колективна. Противното би означавало връщане към нацисткия режим на правото. Съдът и съдебната власт не са централни субекти-носители на някаква идео-

169 Вж. повече в: Клуб Z. (12.10.20149).„И циганите правят така" на Гешев отива във ВАС. А може и в Страсбург, достъпно на: https://clubz.bg/89004-i_ciganite_pravqt_taka_na_geshev_otiva_vyv_vas_a_moje_i_v_strasburg

логическа позиция, но те участват в поддържането на определен хегемонен идеологически ред. Например, председателят на Народния съд на Третия райх, Робер Фислер, основният правен двигател в пренаписването на законодателството на Германия от гледна точка на националсоциалистическата идеология, или Освалд Ротауг, нацистки прокурор, а по-късно директор на специализираните съдилища на хитлеристка Германия, „Sondergerichte", който в решението си за осъждане на смърт на 25-годишен поляк, посочва, че „вината му е явна, колкото и неговият полски животински произход" са поддържали и съучаствали в задържането на един извратен политически ред.[170] Ако трябва да преведем поведението на отделни представители на репресивния държавен апарат през езика на критическия дискурсивен анализ, това означава, че за несправянето с работата им се чертае образа на „и циганите така правят" като причина, вина за невъзможност за постигане на обществено задоволителни резултати. Подобно недопустимо поведение не трябва да се толерира, а активисти и хора, занимаващи се с наблюдение, следва да осъществяват постоянен мониторинг на съдебната практика, когато става въпрос за малцинства и уязвими групи.

Фигура 2. Отношение към малцинства по време на извънредно положение

170 Вж, повече в Славев, Т. В защита на съдебния популизъм. В: България 2019 – Нови Хоризонти (съст-л) Ст. Георгиев. ИСИ, Фондация Фридрих Еберт, 2019., стр. 145- 167

Стигматизирането на ромската общност беше усетено и по време на най-тежката фаза на обявяване на извънредно положение във връзка с пандемията от COVID-19. Особеното отношение от страна на властите и на органите се усеща и от самите жители на кварталите. В емпирично изследване на д-р Никола Венков, по поръчка на Български институт за правни инициативи, което е реализирано в периода на извънредното положение (9-13 май, 2020 г.) в малцинствените квартали „Столипиново" и „Факултета", се подчертава, че жителите на квартала усещат различно отношение към себе си[171]. Респондент в изследването посочва: „Лично аз съм ходил в българските квартали и съм виждал, че там има много малко присъствие на полиция. Докато в „Столипиново" хората бяха тероризирани направо с полиция: с кучета, с мотористи, с бусове, с жандармерия! Макар че абсолютно нямаше никакво движение на хората навънка. Те въобще не им даваха възможност на хората да дишат! Те бяха си разпределили така районите, с по двойки моторджиите, и на обход. Направо ни тероризираха с този натиск." Нагласата на институциите към определено отношение в ромските квартали се подкрепя от изказвания в регионални и национални медии, като например: „Известен пловдивски адвокат: Защо не се каже ясно, че 90% от болните с коронавирус у нас са роми?"[172]; Ако коронавирусът стигне до ромските квартали, ще настъпи катастрофа"[173], „За да не пламне Пловдив: ченгета влязоха в Аджисан махала – две циганки заразени с коронавирус" [174] и др. В този смисъл, целенасочените действия на

171 Венков, Н. Извънредното положение в големите малцинствени квартали (13 март – 13 май 2020 г.). БИПИ.,С.2020

172 Известен пловдивски адвокат: Защо не се каже ясно, че 90% от болните с коронавирус у нас са роми. Plovdiv24.bg, (16.04.20) https://www.plovdiv24.bg/novini/plovdiv/Izvesten-plovdivski-advokat-Zashto-ne-se-kazhe-yasno-che-90-ot-bolnite-s-koronavirus-u-nas-sa-romi-957225

173 В България: „Ако коронавирусът стигне до ромските квартали, ще настъпи катастрофа. Дойче Веле. (27.03.20) https://www.dw.com/bg/a-52940341

174 За да не пламне Пловдив: ченгета влязоха в Аджисан махала – две цигански заразени с коронавирус. ПИК.. (12.06.20) https://pik.bg/news936013.html

държавните институции, удобно оркестрирани от определени медии, създават публичен образ на проблематично малцинство, едва ли не, източник на COVID-19, макар че това не се потвърди от статистически данни. Контекстът, който обяснява тази реторика, е в задействането на автоматичен механизъм както при представителите на публичните институции, така и при някои медии да търсят някаква субектност, която да обясни евентуални провали в държавните политики или процеси, която да служи като изкупителна жертва за състоянието на нещата.

В българската, а и международната изследователска практика, под малцинства традиционно се схващат групи, които са уязвими, сред които се подреждат етнически, религиозни, сексуални малцинства и мигранти. Особеностите на българския преход от планово стопанство и социализъм към пазарна икономика и либерална демокрация обаче изкарват на преден план, с различен интензитет през годините, на специфична политическа реторика спрямо друго малцинство – това на богатите. В политическата наука, особено след финансовата, икономическата и социалната криза от 2006 г. – 2007 г. се появи неологизмът „миноритаризъм" – това е състояние, при което малка по численост група от хора спрямо по-голяма общност има преимуществено положение и достъп до процеса на вземане на решение, разпределението на публичните ресурси, включително и до публичната комуникационна среда. В режим, в който това малцинство има сходни белези, а именно – паралелно съществуване в икономиката (бизнеса) и политиката (законодателството) е по-правилно да се нарича олигархия или олигархично управление. Публично-политическото говорене за „олигархия", „олигарси" е иманентно в българския преход, но в последните месеци то зачестява. „От времето, когато бях главен секретар, не се обяснявам на хора с обвинения...Много олигарси бяха засмукали буквално в снагата на народа своите октоподни пипала!" (Б. Борисов, 05.06.2020 г.)[175]; „Нинова: В законите

175 „Олигарси бяха засмукали буквално в снагата на народа своите ок-

се залагат корупционни интереси на олигарси“ (К. Нинова, 15.07.2020 г.)[176]; „Аз съм сигурен, че всеки един от вас, от нас, има собствени версии и хипотези, но е ясно в контекста на настоящата ситуация кой има най-голям интерес – лицата, олигарсите, срещу които се водят оперативно-издирвателни мероприятия, процесуално-следствени действия. Те виждате, че са обединени, без значение в коя точка на земното кълбо са позиционирани. Имаме си и тук олигарси, имаме си и в съседни държави олигарси, имаме си и на Арабския полуостров олигарси“. (Д. Кирилов, 18.06.2020 г.)[177]; „Христо Иванов: Божков е поредният олигарх, пожертван на олтара на пиара“ (Хр. Иванов, 03.08.2020 г.)[178] Подобни оценки се съдържат в изказванията на всички лидери на политически партии, без оглед на това дали са в управление, или в опозиция. По подобие на уязвимите малцинствени групи, най-често те се използват за обяснение на „колективен“ субект – анонимен сбор от хора с пари и власт, които са виновни или са провалите на държавното управление (от гледна точка на тези във властта), или за невъзможност за реализиране на управленски мандат (достъп до властта). Тоест, съществува специфично политическо говорене, особена реторика, която отново чертае образа на едно малцинство спрямо мнозинството („народа“, „суверен“ и т.н.), което също се използва с пейоративна конотация, като те отново се възползват от публичния ресурс, но за разлика от други малцинства, това е, поради наличието

топодни пипала“ Клуб Z. (05.06.2020, г.), https://clubz.bg/99606-oligarsi_bqha_zasmukali_bukvalno_v_snagata_na_naroda_svoite_oktopodni_pipala

176 „Нинова: В законите се залагат корупционни интереси на олигарси“, BG on Air (15.07.2020 г.) https://www.bgonair.bg/a/2-bulgaria/198811-bsp-vnese-peti-vot-na-nedoverie-sreshtu-borisov-3-ninova-podkrepi-protestite

177 Министър Кирилов подозира разследвани лица за компроматите с Борисов, БНР (18.06.20 г.), https://bnr.bg/post/101295879/ministar-kirilov-ochakva-razsledvane-za-snimkite-s-borisov

178 Христо Иванов: Божков е поредният олигарх, пожертван на олтара на пиара. Евроком. 03.08.2020 г., https://eurocom.bg/new/khristo-ivanov-bozhkov-e-poredniyat-oligarkh-pozhertvan-na-oltara-na-piara

на властови лостове, тоест не поради голяма властова и социална дистанция, а напротив – поради близост с вземащите и подготвящите решения.

Новият елемент в публичното говорене за богатите идва с кампанията по избора и самият избор на Иван Гешев за главен прокурор. „Гешев: Лица, които наричате олигарси, искат неработеща Прокуратура" (27.02.2020 г.)[179]; „Гешев: Цената на т.нар. „криминален преход" не може да се плаща само от обикновените български граждани" (13.08.2019 г.)[180] Говоренето на Иван Гешев за малцинството на богатите отново е пейоративно, но то служи за изпълнението на две цели: 1) да намери удобен образ, който да обяснява провалите на държавното обвинение и 2) да канализира „разказа" в общественото мнение за незаконно забогатялото от прехода малцинство, което е виновно за печалните резултати от прехода и положението на мнозинството. И макар в различни публични изказвания на главния прокурор да се съдържат верни тези и констатации от гледна точка на резултатите от прехода, обяснението на политическия, социален и икономически контекст зад тях не може да постави Прокуратурата като някакъв страничен агент в процесите на трансформация на икономиката, а напротив – действащ участник.

В историята на българския преход наблюдаваме един особен двустранен социален резултат в процеса на формиране на социален капитал: от една страна, има рязък спад на социалния капитал на социални групи (и класи)[181], изразяващ се, например, в:

---

179 Гешев: Лица, които наричате олигарси, искат неработеща Прокуратура (27.02.2020 г.) Нова тв., https://nova.bg/news/view/2020/02/27/279440/

180 Гешев: Цената на т.нар. криминален преход не може да се плаща само от обикновените български граждани. (13.08.2019 г.). БНР. https://bnr.bg/post/101155122/ivan-geshev-za-problemite-pri-izpalnenieto-na-konstitucionnite-funkcii-na-prokuraturata-trabva-da-se-govori-otkrito-i-otgovorno

181 Според движението „Окупирай" тези групи и класи представляват 99% населението. Останлият 1% са свръх-богатите, притежателите на ултра-концентриран капитал, които изграждат т.н. „плутономика". Вж. повече в Чомски, Н. Окупирай. Книгоиздателска къща „Труд", С., 2013 Според движението „Окупирай" тези групи и класи представляват 99%

1) социална аномия;

2) разкъсани социални връзки;

3) изключително ниски нива на доверие (между индивиди, групи, класи, бизнес групи, политически институции и др.);

4) социална фрагментация;

5) много ниски нива на солидарност;

6) дефицит на социална кохезия;

7) загуба на определени социални умения и компетенции, които в една или друга степен са били далеч по-развити в периода преди 1989 г. и др.

От друга страна, за 30 години политически, икономически и културен, символен и прочее преходи у нас, определени групи генерираха социален капитал, успяха да го трансформират и материализират в икономически капитал, най-общо, те стават емблематични като пример за възход на социалния си капитал. Това са т.нар. олигарси или олигархични групи/кръгове. През 2019 г. в България по официални данни на НСИ и БНБ има 90 нови милионери[182], докато коефициентът на Джини по данни на Евростат за 2019 г. е 54,8 – сред най-високите в Съюза[183]. Тези данни са показателни за огромното разделение в България по социално-икономически показатели, което има своите трайни последствия за характера на социалните отношения, съответно и за изграждащата среда за социалния капитал.

Нека вземем например свободата на сдружаване като илюстрация. Тя имплицитно задава и свободата на изключване, свобода, която не е изначално негативна, тъй като позволява на индивидите да изработват собствените си идентичности и да избират с кого да си сътрудничат и по-общо с кого ще общуват. Но когато изключването от мрежата е комбинирано с изключване на ресурси, от които другите имат нужда, свободата на сдружаване може да се

населението. Останлият 1% са свръхбогатите, притежателите на ултраконцентриран капитал, които изграждат т.нар. плутономика. Вж. повече в Чомски, Н. Окупирай. КК„Труд“, С., 2013.

182 БНБ отчита 90 нови милионери, Медиапул, достъпен на 13.08.2019 г.

183 Официален уеб портал на Евростат, достъпен на 13.08.2019 г. http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ilc_di12b& lang=en

окаже, че поддържа несиметрично разпределение на икономическата власт, подкопава демокрацията и прави възможни конспирацията и корупцията.

Във връзка с това Прокуратурата или по-коректно отделни нейни представители, поради конституционната конфигурация и липсата на механизми за отчетност и контрол върху главния прокурор, е пряк участник в тези трансформационни мрежи на власт, влияние и ресурси. Оттук и политическата реторика за „лошите олигарси", които пречат на работата ѝ са по-скоро инструментализиран реторичен похват, който създава образ на властно малцинство, пречещо за защитата на общото благо. В същото време чувството за дефицит на справедливост и за държавно обвинение, което по-скоро участва в задкулисието, заради двоен стандарт при действията към тези, които нарича олигарси, в българското общество се потвърждават от различни социологически изследвания.

В заключение, може да се обобщи, че използването на политическата реторика по отношение на малцинствата в България обслужва предимно тесни електорални цели. То се използва, за да се насложи „разказът" за „виновното малцинство", което пречи за постигане на по-добри социално-икономически резултати от държавното управление, за реализиране на електорални победи от определени националпопулистки политически субекти и от държавното обвинение за обяснение на липсата на резултати за защитата на общото благо. Критическият дискурсивен анализ ни насочва да търсим дълбоките причини зад подобна политическа реторика на разделението и е удачен инструмент да обясним социалния, икономическия и политическия контекст. Преките рискове, които произтичат от този стил на политическа реторика, са в нормативизрането му и „просмукването" на битово, ежедневно ниво, след като са използвани на най-високо публично и политическо ниво. Съпротивителни сили трябва да се търсят както от представители на политическата система, така и от гражданското общество.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

1. Adorno, T. Minima Moralia: Reflections on a Damaged Life. Verso. 2018

2. Fairclough, N. 1995. Critical Discourse Analysis. The Critical Study of Language. Longman.;

3. Mouffe. S. 2018. For a Left Populism. Verso

4. Pamporov. A., Iliev. G. (2020) Social prejudices and hate speech towards Roma. In: Civil society monitoring report on implementation of the national Roma integration strategy in Bulgaria. EC. Directorate-General for Justice and Consumers.

5. Wodak, R. 2011. The Discourse of Politics in Action: Politics as Usual. Palgrave Macmillan.

6. Венков, Н. Извънредното положение в големите малцинствени квартали (13 март – 13 май 2020 г.). БИПИ.,С.2020.

7. Грамши, Ант. За културата, литературата и изкуството. Наука и изкуство. С., 1976;

8. Обществени нагласи спрямо езика на омразата. ИОО. С. 2013.

9. Славев, Т. В защита на съдебния популизъм. В: България 2019 – Нови Хоризонти. (съст-л) Ст. Георгиев. ИСИ, Фондация Фридрих Еберт, 2019.

10. Стенограма от 22. заседание на 42-ро Народно събрание от 17.12.2014 г., достъпна онлайн на следния адрес: https://www.parliament.bg/bg/plenaryst/ns/51/ID/5328

11. Фром, Е. Да имаш или да бъдеш. Кибеа. С., 2011;

12. Хабермас, Ю. Философският дискурс на модерността. ЕА. С., 1999;

13. Чомски, Н. Окупирай. КК „Труд“, С., 2013

МЕДИЙНИ ПУБЛИКАЦИИ (ОНЛАЙН):

1. Тая, пълничката баба, между другото, нямате представа колко нагла беше. Offnews., 27.03.2017 г. https://m.offnews.bg/news/Izbori_18760/Taia-palnichkata-baba-mezhdu-drugoto-niamate-predstava-kolko-nagla_651183.html
2. Призиви за оставка на Симеонов след репликата „кресливи жени с уж болни деца“, Медиапул 19.10.2018 г. https://www.mediapool.bg/prizivi-za-ostavkata-na-

simeonov-sled-replikata-kreslivi-zheni-s-uzh-bolni-detsa-news285186.html
3. Клуб Z. (12.10.20149).“И циганите правят така“ на Гешев отива във ВАС. А може и в Страсбург., достъпно на: https://clubz.bg/89004-i_ciganite_pravqt_taka_na_geshev_otiva_vyv_vas_a_moje_i_v_strasburg
4. Известен пловдивски адвокат: Защо не се каже ясно, че 90% от болните с коронавирус у нас са роми. Plovdiv24.bg, (16.04.20) https://www.plovdiv24.bg/novini/plovdiv/Izvesten-plovdivski-advokat-Zashto-ne-se-kazhe-yasno-che-90-ot-bolnite-s-koronavirus-u-nas-sa-romi-957225
5. В България: „Ако коронавирусът стигне до ромските квартали, ще настъпи катастрофа.“ Дойче Веле. (27.03.20) https://www.dw.com/bg/a-52940341
6. За да не пламне Пловдив: ченгета влязоха в Аджисан махала – две циганки заразени с коронавирус. ПИК. (12.06.20) https://pik.bg/news936013.html
7. „Олигарси бяха засмукали буквално в снагата на народа своите октоподни пипала“ Клуб Z. (05.06.2020, г.), https://clubz.bg/99606-oligarsi_bqha_zasmukali_bukvalno_v_snagata_na_naroda_svoite_oktopodni_pipala
8. „Нинова: В законите се залагат корупционни интереси на олигарси“, BG on Air (15.07.2020 г.) https://www.bgonair.bg/a/2-bulgaria/198811-bsp-vnese-peti-vot-na-nedoverie-sreshtu-borisov-3-ninova-podkrepi-protestite
9. Министър Кирилов подозира разследвани лица за компроматите с Борисов, БНР (18.06.20 г.), https://bnr.bg/post/101295879/ministar-kirilov-ochakva-razsledvane-za-snimkite-s-borisov
10. Христо Иванов: Божков е поредният олигарх, пожертван на олтара на пиара. Евроком. 03.08.2020 г., https://eurocom.bg/new/khristo-ivanov-bozhkov-e-poredniyat-oligarkh-pozhertvan-na-oltara-na-piara
11. Гешев: Лица, които наричате олигарси, искат неработеща Прокуратура (27.02.2020 г.) Нова тв, https://nova.bg/news/view/2020/02/27/279440/

12. Гешев: Цената на т.нар. криминален преход не може да се плаща само от обикновените български граждани. (13.08.2019 г.). БНР. https://bnr.bg/post/101155122/ivan-geshev-za-problemite-pri-izpalnenieto-na-konstitucionnite-funkcii-na-prokuraturata-trabva-da-se-govori-otkrito-i-otgovorno
13. БНБ отчита 90 нови милионери, Медиапул, достъпен на 13.08.2019 г.

ЗА АВТОРИТЕ

Борис Попиванов е доцент в катедра „Политология“ на Философския факултет на СУ „Св. Климент Охридски“, доктор по политология. Интересите му са в областта на политическите идеологии, модерната българска държавност, социологията на младежта. Автор на книгите „Новият избирател“ и „Променящи се образи на лявото в България“; съсъставител на две антологии върху Маркс и традицията на гражданското общество. Участник в международни проекти за младежкото политическо участие и миграцията.

Галин Дурев е доктор по политология от катедра „Политология“ във Философския факултет на СУ „Св. Климент Охридски“. Завършил е бакалавърска степен по специалност „Политология“, магистърските програми „Политически мениджмънт“ и „Международни отношения и проблеми на сигурността“ в СУ „Св. Климент Охридски“, както и „Защита на националната сигурност“ в Академията на МВР. Научните му интереси са насочени към политическите процеси в Русия и постсъветското пространство, развитието на теорията на международните отношения, проблемите на сигурността, възникването и развитието на политическите партии и системи.

Герасим Петрински е завършил класическа филология в СУ „Св. Климент Охридски“ и история и археология в Атинския Каподистриев университет. Магистър е по Антична култура и литература и доктор по Византийска култура и литература. От 2016 г. е доцент по философия и реторика във Философския факултет на СУ „Св. Климент Охридски“ и ръководител на катедра „Реторика“. Автор е на три монографии и на множество статии и студии в областта на класическата и модерната реторика. Преподава различни дисциплини, свързани с аргументацията, реторическата стилистика и невербалната комуникация.

Иван Петрински е главен уредник в Националния исторически музей, където работи от 1987 г. Ръководител е на археологически разкопки на о. Свети Иван в Бургаския залив, с. Изворско (Варненско), с. Надарево (Търговищко), Битоля (Република Северна Македония), Якоруда и с. Илинденци (Благоевградско), както и на археологически обходи по Горна и Средна Места и по Средна Струма. Автор е на две книги по българска средновековна история и археология, на над 30 научни студии и статии и на над 900 статии в масови издания. В продължение на 11 години списва седмична страница за история и археология във в. „Сега". Автор е на сценарии за научно-популярни филми.

Нели Стефанова е доцент в Катедра „Реторика" на Философския факултет на СУ „Св. Климент Охридски". Защитила е докторат по история на реториката и ораторското изкуство с изследване върху реторическата аргументация в италианския политически преход от края на XX век. Научните ѝ интереси са в областите: политическа реторика, теории на аргументацията, техники за убеждаващо въздействие и манипулация, невербална комуникация, комуникативно-тренингови модели в обучението по реторика. Автор е на монографичните издания „Политическа реторика. Съвременни тенденции" (2017), „Кратък терминологичен справочник по обща и политическа реторика" (2015), „Политическата реторика на Италия от 90-те" (2012), както и на редица научни публикации у нас и в Италия. Ръководител е на магистърска програма „Реторика" в СУ „Св. Климент Охридски".

Стоянка Балова е главен асистент в катедра „Реторика" на Философския факултет на СУ „Св. Климент Охридски", доктор по философия с дисертационен труд „Политически език и аргументация по дискусията за климата в парламентите на България и Европейския съюз в периода 2002-2018 г.". Има две магистърски степени по „Биотехнологии" в Минно-геоложки университет „Св. Иван Рилски" и „Политически мениджмънт" в СУ „Св.Климент Охридски". От

2017 г. е Изпълнителен директор на Институт за социална интеграция (ИСИ). Научните ѝ интереси са в областта на политическата реторика, политики за околната среда и реториката във виртуалното пространство.

Теодор Славев е старши анализатор в Български институт за правни инициативи. Занимава се с провеждане на количествени и качествени изследвания и анализи в областта на политическата система и процес, правосъдието и съдебната реформа. Координира проекти, свързани с мониторинг на парламентарната дейност. Специализира в подготовката и провеждането на застъпнически кампании и изграждането на граждански коалиции по различни теми. Доктор по политология, с дисертационно изследване върху социалния капитал (социално, политическо и институционално доверие). Преди да се присъедини към екипа на БИПИ, е бил експерт в Министерство на правосъдието (2011 - 2012 г.), където работи по Механизма за сътрудничество и оценка.

ЗА ФОНДАЦИЯ ФРИДРИХ ЕБЕРТ

Фондация Фридрих Еберт е създадена през 1925 г. като политическо наследство на първия демократично избран германски президент Фридрих Еберт. Отдадена е на ценностите и основните идеи на социалната демокрация и работи активно с неправителствени организации, политически актьори и профсъюзи в целия свят.

Посветена на принципите свобода, справедливост и солидарност, в Германия и в над 100 държави фондацията допринася за развитието на демокрацията, политическата култура, укрепването на мира и на социална промяна.

Съставител и редактор:
Стоянка Балова

Издател:
Фондация Фридрих Еберт | Бюро България
Ул. Княз Борис I 97 | 1000 София | България

Основен редактор:
Хелене Кортлендер | Директор, ФФЕ, Бюро България

Предпечатна подготовка и дизайн:
Kiia Design Studio | a part of Alivita Ltd.

Използването с търговска цел на всички, издадени от Фондация Фридрих Еберт (ФФЕ) публикации, не е позволено без писменото съгласие на ФФЕ.

Мненията, изразени в тази публикация, принадлежат на автора/авторите и не отразяват непременно позицията на Фондация Фридрих Еберт.

Всички текстове са достъпни онлайн:
http://www.fes-bulgaria.org

София, 2020 г.
ISBN 978-954-2979-73-9

Институт за
Социална
Интеграция

FRIEDRICH
EBERT
STIFTUNG